

Mr. Vlado SMOLJAN

O POVIJESNOM USUDU HERCEGOVAČKOG SIROMAŠTVA (Pokušaj odmaka od stereotipa)

Ovaj je tekst potaknut nemirenjem s općeprihvaćenim stajalištem da je siromaštvo hercegovačkog stanovništva kroz neprekidno povijesno trajanje, pa sve do novijih vremena, bilo objektivna nužnost. Razlozi tome da su bili, *u prvom redu i od presudnog značenja u škrtim prirodnim izvorima*, a zatim u upornom zadržavanju feudalnog društvenog uređenja i naturalne privrede, te u općim uvjetima u ovom dijelu svijeta u određenim povijesnim razdobljima.

Međutim, kao da je ocjena o nedarežljivoj prirodi bila brana širim pogledima i dubljim istraživanjima!¹ Jer, ne samo da je u znanosti prihvaćeno da ekonomski neuspjesi neke zemlje ili nekog kraja ne mogu biti pravdani slabostima (ili čak potpunim nedostatkom) prirodnih izvora, nego i neki primjeri iz hercegovačke gospodarske prošlosti ne prihvaćaju neporecivost ove bespogovorne ocjene. Kao, uostalom, ni mnoge usporedbe s privrednim razvitkom u daljoj i dalekoj prošlosti nekih drugih zemalja.

I nadalje: porecivost dominirajućeg značenja prirodnih izvora u procesu ekonomskog razvitka u suglasju je i s ovim širim tumačenjem značenja "pokretač privrednog rasta".

"Privredni razvitak ne zahtijeva samo sirovine, kapital i radnu snagu, za njega su nedostatni povoljni proizvodni odnosi; on u prvom redu

---

¹ Od sedamdesetih godina prošlog stoljeća, a sa znatno manje intenziteta i prije toga, izradene su brojne studije i objavljeno više radova iz problematike razvitka hercegovačkog gospodarstva, a u tome i iz ekonomske prošlosti ovih krajeva. U odnosu na ovo posljednje, istraživanja kao da su se zaustavljala na samom početku, zadovoljavajući se zaključkom da je prouzrok hercegovačkog siromaštva u prošlosti u neizdašnosti prirodnih izvora, a to da je onemogućavalo dinamičniji razmah privrednih aktivnosti.

zahtijeva mentalitet sklon razvoju ekonomike”, jer “uzroci gospodarskog siromaštva nisu samo ekonomske prirode. Oni su i psihološki i sociološki”.²

Međutim, na najavljene činjenice iz ovdašnje ekonomske prošlosti treba, najsažetije, podsjetiti.³

Ekonomski procvat ovih krajeva u doba vladavine Rimljana za vrijeme trajanja Pax Romanae imao je osnovu u znatno pozitivnijoj ocjeni njihovih realnih prirodnih potencijala, pa čak i mineralnih sirovina, kao i ekonomske vrijednosti zemljopisnog položaja ovog neposrednog morskog zaleđa, nego što će to učiniti buduća stoljeća. Otuda onovremena privredna živost i na znatnom dijelu područja buduće Hercegovine.

Slično se događalo i u jednom kratkom vremenskom odlomku srednjeg vijeka, onda kad se Hercegovina tek pojavila pod tim imenom. Tada se na ovom tlu dogodio “najodlučniji poduhvat u privrednoj politici poznat u našim zemljama u Srednjem veku”,⁴ u kojemu je herceg Stjepan Vukčić Kosača nastojao promišljeno unaprijediti hercegovačko gospodarstvo. Ali svi su njegovi naponi bili unaprijed osuđeni na neuspjeh, jer su se odvijali neposredno prije turskog osvajanja ovog područja.

Nekoliko stoljeća kasnije, također u neprikladno vrijeme, u kojemu su se već nagoviještali predznaci sloma Osmanskog Carstva, izniman se privredni dinamizam (melioracije, nove kulture voća, industrijskog bilja i povrća, uspon trgovine, otvaranje rudnika zlata i poticaj izgradnji prvog industrijskog pogona u Hercegovini - pilane u Zatonu na Buni itd.) rasprostrô Hercegovinom. Inicijator i realizator tog kratkotrajnog uzleta bio je Ali-paša Rizvanbegović Stočević.

Sve ovo svjedoči kako su ondašnje proizvodne mogućnosti hercegovačkog agrara, s djelomičnim izuzetkom razdoblja opisanih poleta, bile korištene znatno ispod objektivno moguće mjere. A naglasak na “djelomičnom izuzetku” je stoga, jer ta mjera ni tada nije bila dosežana!

Iz ovih primjera, obilno opisivanih u dostupnim izvorima, nesumnjivo dolazi poticaj za preispitivanje (privedno) čvrstih ocjena o neizbježnosti mnogostoljetne ekonomske letargije ovih krajeva i o povijesnom usudu njihovog siromaštva.

---

² The Times, *Atlas svjetske povijesti*, Zagreb 1978., str. 173.

³ O tome opširnije u objavljenim radovima ovog autora:

- *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, I-IV., Mostar 1996.-1999.

- “Austroougarska ekonomska politika i privredni razvitak Hercegovine”, *Hercegovina*, 13-14., Mostar 2001.

- “O nekim mogućnostima i ograničenjima gospodarskog razvitka Hercegovine u vrijeme Osmanskog Carstva”, *Mostariensia*, 16., Mostar 2002.

- “Pogled na ulogu i značenje gospodarstva pri nastanku Mostara”, *Hercegovina*, 18 (10), Mostar, 2004.

⁴ Sima Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964., str. 291.

Činioci gospodarskog razvitka u prošlosti Hercegovine

1. Zemljopisni položaj

Mađari se pojavili u Europi u 9. st.

“Ovdje ćemo ostati”, reče Arpad, poglavica sedam mađarskih planina i, sjedeći na svom bijelom konju... obuhvati dolinu Dunava. Beskrajni zeleni pašnjaci, prastare hrastove šume, krda bivola, losova i medvjeda, rojevi ptica, rijeke pune velikih riba, po obalama topli izvori, u stijenama bogate žice zlata, srebra, bakra...

Ali, sva ta blaga ne odadoše svoju mračnu tajnu. Arpad nije mogao da gleda u budućnost, nije znao da se nastanio na pragu Istoka i Zapada i da će u toku slijedećih tisuća godina njegova mala zemlja morati s dva mača u ruci da se bori za svoj život i slobodu, na zapadu protiv Germana, a na istoku protiv Tatara, Turaka i Rusa.” (Lajos Zsily: Razbješnjeli anđeo).

Ovaj slikoviti opis sraza sna i realnosti, tako odgovarajući povijesnom značenju hercegovačkog zemljopisnog položaja, u znanosti je objektiviran:

“*Prirodni smještaj* neosporno je veoma važan činilac, ali nije jedini element za prosuđivanje i ocjenjivanje stvarnog značenja geografskog prostora jedne zemlje ili nekog teritorija... U ekonomsko-geografskom razmatranju i prosuđivanju stvarnog značenja nekog prostora primarno značenje imaju društveni faktori.”⁵

U prošlosti ovih krajeva ekonomska vrijednost njihovog zemljopisnog položaja dva se puta mijenjala. U vrijeme vladavine Rimljana bili su sastavnim dijelom većeg ekonomskog prostora, u kojemu se nalazilo i za njih vrlo relevantno područje Dalmacije, te žarišna točka i ovdašnjeg privrednog razvitka - grad Naron. Tada je pogled u budućnost i ovdje mogao iskazivati ushit sličan Arpadovu, osobito stoga što su neke prednosti bogatog ravničarskog kraja, u kojega su dolazili Mađari, ovdje bile adekvatno kompenzirane u smislu konačne ekonomske ocjene - nedalekim morem i blizom Naronom.

Cjelovitost ovog, predoređenog, gospodarski jedinstvenog prostora u srednjem je vijeku bila okrnjena “mekom” granicom s Dubrovačkom Republikom, koja je ipak s izmakom godina sve više postajala zaprekom obostranom kolanju robâ i ljudi.

---

⁵ Vladimir Blašković, *Ekonomska geografija Jugoslavije*, Zagreb 1970., str. 13.

Spomenuta se nevolja vrlo snažno pojačala u drugoj polovici 15. st. kad je dolaskom Turaka ovdje uspostavljen novi državni organizam, odvojen čvrstim granicama od neosvojenih teritorijâ. Hercegovina se tako našla “na pragu Istoka i Zapada” i po njoj su prolazile vojske “sa dva mača u ruci”. Razumljivo je, stoga, što je ovdašnja ekonomika postajala odrazom vojnih potreba; pa i Mostar je tada nastao kao izraz strateške nužnosti, a ne iz potreba gospodarstva svog okruženja. Tako su sada anulirane gotovo sve ranije prednosti zemljopisnog smještaja Hercegovine. Jer, ovaj, sada periferni, a time i manje značajni dio osmanske države, na razmeđu *drugačijih* svjetova, jednoga kome je do tada organski pripadao i drugoga kojemu se silom pridružio, odvojen od mora, s kojega se mučno probijao, njemu toliko potrebni, snažniji ekonomski damar, izgubio je jednu od temeljnih pretpostavki bolje gospodarske budućnosti: prednosti vrlo povoljnog zemljopisnog položaja.

Okupacijom iz 1878. god. i dolaskom tada moderne i snažne europske države u Bosnu i Hercegovinu, kao da su se bili stekli uvjeti za punije korištenje ekonomsko-geografskih osobitosti ovog dijela “*corpus separatum*”.

Ali, ta su očekivanja bila utemeljena na vrlo nestabilnom tlu. Jer, zbog specifične organizacije novog gospodara ovih prostora, Dvojne Monarhije, granice Bosne i Hercegovine gotovo su je potpuno zatvorile od drugih dijelova *iste* države, izuzev kada je njihova otvorenost odgovarala interesima jednog od dva vladajuća partnera. Stoga je na ovoj novostečenoj teritoriji Austro-Ugarska izgradila posebnu uskotračnu željezničku mrežu, izdvojenju iz sustava pruga normalnog kolosijeka u carevini. A kako se ta originalna organizacija željezničkog transporta - da ponovimo: u *istoj* državi! - odražavala na unutarnju ekonomiku Bosne i Hercegovine, odnosno umanjivala privredno značenje njezinog zemljopisnog položaja, nije, čini se, potrebno posebno obrazlagati.

Iako je, međutim, ovaj sažeti prikaz ekonomskih značajki zemljopisnog položaja Hercegovine u tri razna historijska razdoblja rezultat recentnih istraživanja, ipak se čini nužnim razjasniti izložene mogućnosti barem jednim primjerom. Zemljopisni položaj Dubrovnika i Splita u pogledu mogućnosti njihovog sudjelovanja u gospodarskim procesima na Jadranu, Mediteranu (a preko njih i u znatno većem prostornom obuhvatu), vrlo je sličan. Uz nestabilne gospodarske veze s unutrašnjosti zemlje, od koje su do prelaska iz 18. u 19. st. bili i politički odvojeni, svoje su privredne sokove morali crpiti najvećim dijelom iz trgovine. Međutim, do polovine 16. st. Dubrovnik je dosegao razinu značajnog političkog, kulturnog i privrednog centra na istočnoj obali Jadrana, dok je značenje Splita ostalo

drugorazredno. Tada je, aktiviranjem splitske luke, ovaj grad dobio snažan poticaj sveukupnom razvitku.⁶

Na osnovu (opširnog) obrazloženja u bilješci može se izreći tvrdnja i postaviti pitanje:

- Ekonomska vrijednost splitske obale za izgradnju snažnog trgovačkog središta bila je latentna sve dok je nije aktivirala poduzetnost *samo jednog* čovjeka;

- Zašto na ušću Neretve, gdje je bila zemljopisno predodređena, a gospodarski nužna, nije u to doba izgrađena luka? A o njezinom blagotvornom ekonomskom utjecaju na neposredno zaleđe (tj. i na Hercegovinu) upozorava podatak iz bilješke o vrlo velikom interesu turskih vlasti za prijevoze roba preko nje. To govori kako je upravo Turskoj bila nužna jedna luka na dalmatinskoj obali. Nužna, ali i prepuštena pasivnom čekanju.

A kao dokaz ove pasivnosti, tj. nesposobnosti turskih vlasti da iskoriste ekonomske vrijednosti jadranske obale, dva primjera.

Odmah poslije osvajanja ovih krajeva Turci su stekli i dvije luke kod Splita: Žrnovnicu s jugoistočne i Solin sa sjeverozapadne strane,⁷ ali ih nisu koristili. "Sreća je bila za Split što... Turci, prispjevši na Jadran, *jedva su i shvaćali značenje trgovačkog života na njemu.*"⁸ I drugi primjer. Na početku 18. st. osmanske vlasti nisu iskoristile priliku, pruženu Karlovačkim mirom (1699.) kada su od Dubrovačke Republike dobili u posjed dva djelića jadranske obale (u Kleku i u Sutorini), pa je u zaljev Klek, s primitivnim pristaništem, bez bilo kakvih lučkih uređaja, samo ponekad uplovljavala omanja lađa s nevelikim teretom.⁹

---

⁶ Polovinom 16. st. Split je bio malen grad s godišnjim općinskim prihodom od oko 1200 dukata (u isto je vrijeme isti prihod u Hvaru iznosio oko 4000 dukata). Na cijelom je splitskom području živjelo 3695 stanovnika u 1575. god. kada je mletački trgovac Daniel Rodriguez iznio prijedlog o oživljavanju splitske luke aktiviranjem mletačke trgovine s Osmanskim Carstvom. Za Split se to dogodilo u sretnom času, jer je spomenutim partnerima taj prijedlog odgovarao.

Pet godina poslije Split je imao 52 % više stanovnika (5627). Prerastao je u veliko trgovačko sjedište. I turske su vlasti, uvidavajući ekonomske prednosti te luke, probijale nove ceste i gradile mostove ne samo u Bosni nego uz cijeli putni pravac do Carigrada, pa i u Ugarskoj, Vlaškoj, Moldaviji, odakle su također pristizali robni transporti. Objekti luke su, stoga, uskoro postali pretijesni, pa su 1612. god. sagrađene dvije nove velike zgrade. God. 1613. i to je postalo premaleno. Carinski dobitak Venecije iznosio je i do 200.000 dukata godišnje, a ukupni troškovi oko 9000. Veliku je korist imao i Split. Čak i mnogo kasnije, kad se najveća aktivnost već bila smanjila, (1750. god.) višak prihoda nad rashodima splitske komune iznosio je gotovo 9 milijuna lira.

(Tekst ove bilješke preuzet je iz rada istog autora "Gospodarski razvitak Hercegovine - Povijesni osvrt", koji je objavljen u časopisu *Motrišta*, 17., Mostar 2000., str. 59-69).

Izvori: V. Morpurgo, "Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI. stoljeću", JAZU, *Starine*, knjiga 52., Zagreb 1962.

⁷ Grga Novak, *Povijest Splita*, II, Split 1978., str. 974.

⁸ Isto, str. 984.

⁹ Galib Šljivo, *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815.-1873.*, Beograd 1977., str. 5-6.

Iz prikaza ovog događaja iz privredne prošlosti ovih krajeva slijedi zaključak kako je njihov zemljopisni položaj imao značajnu ekonomsku vrijednost, te nije bio suuzročnikom njihovog siromaštva. Bio je, naprotiv, neiskorišteno bogatstvo, neprepoznata prednost. Potvrdilo se, uz to, i navedeno stajalište, po kojemu “u prosuđivanju značenja nekog prostora primarno značenje imaju društveni faktori”.

***

Nastavljajući već izloženo, trebalo bi utvrditi da prilikom razmatranja kvaliteta zemljopisnog položaja nekog teritorija nije dovoljno osvrtni se samo na geografske koordinate, prirodne značajke i fizičke karakteristike; u analizu treba uvesti i tamošnjeg čovjeka, te osobitosti društvene organizacije kojoj pripada. Treba, dakle, nastojati proniknuti u *uvjete djelovanja tog čovjeka*, tj. ograničenja i poticaje, da razotkrije i aktivira one mogućnosti, koje mu ovaj razvojni činilac nudi, pa čak da ih i sam stvara.

Međutim, u istraživanjima sudjelovanja ekonomsko-geografskog položaja Hercegovine u skupu pokretača privrednog rasta u prošlim stoljećima toj nužnosti nije udovoljavano, iako je uloga Rodrigueza u izvanrednom podvigu otvaranja splitske skele bila upozoravajuća. Pa i usprkos tome što je obilje primjera o naporima čovjeka, skupine ljudi i njihove organizacije kao i čitavih naroda da iskoriste ekonomske vrijednosti svog geografskog smještaja, pa da ih i podignu na visoku razinu mučnim i, u pravilu, mnogogodišnjim radom. (Pri tome se, razumljivo, misli na svjesno učešće pojedinca u radu od zajedničke koristi, a ne, na primjer, na pothvate “orijentalnih despocija”, na koje ćemo se još osvrnuti!).

Iz spomenutog obilja samo nekoliko pojedinosti.

“Po uzoru na Švedsku na sličnom su humusu i Norveška i Danska načinile čuda. Ti isposnički poluotoci, koje sunce ne obasjava i ne grije, prepuni pustara, močvara i pjeskovitog tla, uspjeli su zahvaljujući... bez sumnje prije svega kolektivnoj disciplini u slobodi, da dostignu stupanj blagostanja, na kojem im sretne mediteranske zemlje mogu samo zavidjeti.”¹⁰

Na *istom* otoku, pod *jednakim* prirodnim uvjetima, ali ne i u zajedničkoj državi, a, uz to, oštro vjerski podijeljeni, dijelovi Irske bitno su se različito ekonomski razvijali. EIRE (nezavisni dio Irske) s dva puta više stanovnika od ULSTERA, koji je u sastavu Ujedinjenog Kraljevstva, ima manji ukupni bruto proizvod.¹¹ Očito je kako je i u ovom slučaju društveni faktor snažno utjecao (ali u suprotnim smjerovima!) na stupanj korištenja *istovjetnih* prirodnih pogodnosti za ekonomski napredak.

¹⁰ Alain Peyrefitte, *Tehnokratska bolest*, Zagreb 1978., str. 159.

¹¹ Isto, str. 163.

Stara nizozemska poslovice tvrdi da je “Bog stvorio zemlju, ali Nizozemci da su stvorili Nizozemsku”.¹² Međutim, ova, naizgled preuzetna, samopohvala postaje opravdanom kada se uzme u obzir sljedeće: “Klima je nezahvalna: snažni vjetrovi, oštre zime, kiše i magle. Teritorij je sićušan: jedva više od 30.000 km²... Ali i dobru polovicu od toga morali su doslovce oteći moru teškim borbama ili je zaštititi od poplave rijeka. Na obali priroda im nije dala ni jednu jedinu sigurnu luku.”¹³

Međutim, već od početka 18. st. ova država postaje značajnim čimbenikom na svjetskoj privrednoj pozornici. Još ranije, 1614. god. Ujedinjene pokrajine imaju više brodova nego Španjolska, Francuska, Engleska i Škotska zajedno. Od 17. st. specijalizira poljoprivredu: razvija proizvodnju onoga, u čemu mora biti najbolja (cvijeće, lan, hmelj, duhan, mlijeko, maslac, sir). Ostalo se uvozi.¹⁴

Ni ovdje ne treba odgrtati veo s tajne da bi se spoznao uzrok uspjeha: nespupani i poticani čovjek ovog prostora odnio je pobjedu nad prirodom. I tako potpuno relativizirao značenje nekih prirodnih činitelja svog opstanka i svoje budućnosti.

Kao što je, uostalom, bio slučaj s mnogim područjima na svijetu. Ono što se danas naziva “švicarskim čudom”, koji je u brdovitoj zemlji, samo s raspoloživom vodom energijom a bez ruda, stvorio iznimno značajnu proizvodnju najviše kvalitete i preciznosti (precizni aparati, fina metalurgija, farmaceutika, delikatesna prehrambena industrija itd.),¹⁵ a kraj toga razvio i vrlo privlačnu turističku ponudu, kojoj se ne odaziva samo Europa, nije nikako rijetkost.

A izložene činjenice su, međutim, sasvim usklađene sa zaključkom iz prethodnog odlomka teksta, s kojim treba ovo poglavlje i završiti.

2. Prirodni uvjeti i izvori

2.1. Prirodni uvjeti¹⁶

Tlo

S izuzetkom sjevernih dijelova općina Rama i Konjic, cijela je Hercegovina u području krša. Njega ocrtavaju mnogobrojni nadzemni i podzemni fenomeni s raznim oblicima krške erozije: od škrapa, vrtača,

¹² Isto, str. 154.

¹³ Usp. Rotterdam, koji je postao po kapacitetu najveća europska luka (*Atlas svijeta*, LZ FNRJ, Zagreb 1961., str. 133) sa snažnim uticajem na privredni razvitak velikog gravitacijskog područja, izgrađen je na prirodno nepogodnom mjestu!

¹⁴ Alain Peyrefitte, nav. dj., str. 154-155.

¹⁵ Isto, str. 157.

¹⁶ Vlado Smoljan, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, Mostar 1996., str. 12-14.

dolaca i dolova, draga, uvala i krških polja do podzemnih spilja, ponora i ponornica. U smjeru dinarskog gorja, u pravilu, prostiru se krška polja, čija je ukupna površina oko 80 tisuća hektara, a od toga je tri četvrtine (oko 60.000 ha) nužno privesti intenzivnoj obradi vodoprivrednim zahvatima.

Stratigrafska građa, tektonika i pedološki sastav ovih tala imali su presudan utjecaj na ekonomske procese u prošlosti ovih krajeva. Oborinske vode na ogoljenom kršu brzo se gube u ponore, a svojim otjecanjem vrlo intenzivno ispiru tlo. I to je bio jedan od uzroka opće bezvodice u ljetnim mjesecima i, u prošlosti ovog kraja, jedan od čestih uzroka gladi.

Nasuprot tome, na flišnim terenima Hercegovine odlično uspijevaju grožđe i duhan, kao i razne druge mediteranske kulture, što je predodređivalo proizvodnu strukturu znatnog dijela ovdašnje poljoprivrede. Nju su dopunjavale izrazite mogućnosti stočarenja na krškim visoravnima, pa je u nizu proteklih stoljeća proizvodnja mliječnih proizvoda, zatim mesa, grožđa i duhana bila izvor egzistencije najvećem dijelu stanovništva.

Nekada je i na planinama Hercegovine postojala bujna šumska vegetacija. Ali, slijev Neretve, koji je po svojim prostornim i fizičkim obilježjima činilac homogenizacije, pa i ekonomskog razvoja ovog kraja, u prošlosti je omogućio uništenje šumskog pokrivača na svim pristupačnim dijelovima planina: posječena građa se, naročito u doba osmanlijske vlasti, transportirala i izvozila pritocima i Neretvom, a da se ništa nije ulagalo u ponovno pošumljavanje.

To je razlog što danas na reljefu Hercegovine dominiraju velike ogoljele površine, bez ili s malovrijednim biljnim pokrivačem. Gotovo dvije petine ukupnih površina jest neplodno tlo, dok je oranica i livada otprilike jedna šestina.

Klima

Geografski položaj Hercegovine i morfološke osobine terena (u većem su dijelu planine) predodređuju njezinu klimu.

Klima je u donjoj Hercegovini po osnovnim obilježjima mediteranska, dok je u gornjoj Hercegovini (dio konjičke općine, Rama, Gacko, Nevesinje i Ljubinje) kontinentalna.

Najblaža je klima u srednjem i donjem toku Neretve i krškim poljima na manjoj nadmorskoj visini.

Dok se donja Hercegovina nalazi na nadmorskoj visini do 500 m, gornja je na visini i preko 1000 m. Iako je godišnji prosjek vodenog taloga relativno visok (1000-2000 mm), sezonski je raspored oborina vrlo nepovoljan: na ljetne mjesece otpada između jedne desetine i jedne sedmine ukupnih količina. Tako je ovaj vodoobilni kraj zemlje godinama bio

izložen posljedicama trajnih suša, kojima su se pridruživali utjecaji visokih ljetnih temperatura i snažnih vjetrova, što redovito isušuju preostalu vlagu u tlu.

Pedološke osobine, bioenergetski potencijal i klimatske značajke velikog dijela Hercegovine, povezani s hidrografskom situacijom mogli bi u usklađenosti biti pozitivan element ekonomske valorizacije poljoprivrednih mogućnosti na ovim prostorima. Očito je, međutim, da se u prošlosti nisu mogli steći uvjeti za složene pothvate, koji bi to realizirali.

Hidrografija

Cijeli se kraj nalazi između jadransko-crnorskog razvođa i mora, a u njemu su rijeke Cetina, Neretva i Trebišnjica glavni vodotoci odvodnje. Riječna je mreža vrlo rijetka, jer i Neretva ima malo pritoka, a ostali su vodeni tokovi ponornice, koje su ograničene na krška polja.

Za razliku od vrlo slabo razvijene površinske, podzemna je hidrografska mreža znatno razvijenija. Geološke značajke i tektonska struktura (rasjedi i pukotine), kao i spomenuta obešumljavanja prostranih površina, omogućavaju brzo prodiranje površinskih voda. One u podzemlju stvaraju vodene tokove, koji često ponovno izbijaju u snažnim vrelima. Ali, zbog ograničenih kapaciteta ponora gotovo sva krška polja, naročito ona na manjim visinama, periodično su plavljena. U toj je činjenici osnovni uzrok neiskorištavanja ovog značajnog proizvodnog resursa u prošlosti.

2.2. Prirodni izvori

Na ovom će se mjestu prikazati u najširim potezima neki značajniji prirodni izvori hercegovačkog kraja, da bi se, barem s te strane, skicirao prirodni ambijent razvitka ovdašnje poljoprivrede.

Mineralni izvori

Jedan od objektivnih (?)¹⁷ uzroka, koji je, vjerojatno, objektivan u usporedbi s Bosnom, ali ne i s "preostalim dijelom" planeta, historijskog siromaštva ovih krajeva nedostatak je ruda (željeza, olova i srebra), koje su pokrenule i ekonomiku i urbanizaciju srednjovjekovne Bosne.

Relativno obilje *ugljena* (Gacko, Bijelo Polje kod Mostara, nedaleki Tomislav Grad i Livno) čekalo je, a u najvećem dijelu i danas čeka,

---

¹⁷ U oštroj suprotnosti s objektivnosti te uvriježene ocjene primjeri su iznimnog ekonomskog napretka većeg broja "bezmineralnih" zemalja, opisanih u prvom poglavlju!

velike potrošače iz budućnosti, dok su mala lokalna nalazišta, na mjestima gdje je ugalj izbijao na površinu, služila potrebama okolnih stanovnika.

Kamena i kamenoloma bilo je posvuda, i ovuda i u širem okruženju, ali rijetko se koje nalazište ove sirovine izdvojilo kvalitetom i količinom proizvodnje. Djelomičan je izuzetak majdan mekih krečnjaka lokalnog naziva *tenelija* u neposrednoj blizini Mostara, od koje je, sve do zamjene opekom i betonom, građen i izgrađen čitav grad.

Pouzdani podaci o više nalazišta i o eksploataciji *gline* u antičko doba u riječnim dolinama Neretve i Rame nisu dobili potvrdu u kasnijim vremenima.

Drvo

Iz šumâ je potekla industrijalizacija Hercegovine, iako su opustošene, kao što se iz njih razvio i značajan dio proizvodnog zanatstva u doba Austro-Ugarske Monarhije. Pa i prva tvornica, još iz turskog razdoblja, već spominjana pilana na Buni, koristila je lokalnu sirovinu.

Zar ovaj primjer, barem posredno, ne potvrđuje stanovišta iz odlomka ovog teksta “Zemljopisni položaj” da se “u ekonomiji ne igraju poželjne, nego moguće igre?”

Vodene snage

One su istinska, ali kroz dugi niz godina u prošlosti *neiskoristiva* gospodarska vrijednost ovih krajeva. Ali, čim je tehnički napredak to omogućio, ovdje su se pojavile sasvim određene namjere za korištenjem vodâ Neretve u proizvodnji energije. I, dok je prva hidroelektrana u svijetu puštena u pogon u 1882. god. u Wisconsinu (SAD),¹⁸ u Mostaru je već 1897. god. jedna bečka tvrtka tražila koncesiju za “izgradnju električne centrale ili na ušću Bune u Neretvu, ili nešto sjevernije na Neretvi”.¹⁹

Poljoprivredna proizvodnja u prošlosti Hercegovine

Iako je to moguće samo u grubim obrisima, trebalo bi ocijeniti stupanj iskorištavanja *prirodnih mogućnosti* za poljoprivrednu proizvodnju u Hercegovini. S tom će se namjerom u nastavku teksta nastojati oslikati

---

¹⁸ The Times, *Atlas...*, str. 25.

¹⁹ Ove sam podatke dobio od K. D. Miletića, a iznio sam ih i na str. 271. knjige *Poglavlja iz...*, već citirane u prethodnom tekstu.

“količinske veličine nekoličinskim podacima”. Nadati se, da će i tako dobivena slika biti dovoljno izoštrena!

Treba napomenuti da je taj nastavak, uglavnom, rezultat ranijih istraživanja.²⁰

***

Nakon što je agrarna proizvodnja u Hercegovini u doba Rimljana, vjerojatno i u ovim krajevima, bila na tada suvremenoj visokoj razini, a to, naročito, potvrđuju *villae rusticae*, originalna središta naprednih poljoprivrednih ekonomija, došlo je višestoljetno i, gotovo bez podataka, potpuno zamračeno razdoblje.

***

Danas postoji vrlo malo materijalnih tragova, posebno pisanih, iz ranoslavenskog razdoblja u Hercegovini. Bez njih su nepouzdana bilo kakvi zaključci o poljoprivrednoj proizvodnji tog doba. Ali, iz činjenice da je punih 14 stoljeća, od 4. do kraja 18., osnovna hrana stanovništva *ostala ista*, može se zaključiti da je i “način proizvodnje kroz cijelo to razdoblje ostajao dugo isti”.²¹

Međutim, čini se da nam sljedeći navod nudi *posrednu* sliku i o tadašnjoj poljoprivredi na ovom tlu: “...I pored svih tih teškoća i svakako niza drugih koje ne poznajemo, bosanska privreda je napredovala i u robnonovčane odnose uvlačila sve šire krugove stanovništva. Agrarna područja u okviru gradskih naselja su privučena na tržište životnih namirnica. Ostale oblasti su učestvovala u trgovini voskom, medom, stočarskim proizvodima itd., koji su i dalje zauzimali važno mjesto u robnom prometu. Vlasi su privredno aktivirani preko transportnih usluga i trgovine stokom.”²²

U odnosu na asortiman osnovnih poljoprivrednih kultura iz pradomovine, što ga je novonaseljeno stanovništvo nastavilo i ovdje uzgajati, proizvodna lepeza je obogaćena vinovom lozom i maslinom, još od Ilira tradicionalnim plodovima ove zemlje. Upoznali su uz to i tehnologiju pravljenja vina i ulja i za to potrebne opreme.

U stočarstvu je dominirao uzgoj ovaca.²³ Očigledan je tome razlog što ovca daje mlijeko, meso, kožu i vunu, proizvode na kojima se zasniva dio kućne radinosti: pravljenje sira, kajmaka, sušenje mesa, izrada mješina, opute za opanke, tkanina itd.²⁴

---

²⁰ Na osnovu podataka u radu ovog autora, navedenog u bilj. 16., u njoj su navedeni i izvori.

²¹ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968., str. 26.

²² Sima Ćirković, nav. dj., str. 231.

²³ *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb 1980., str. 472.

²⁴ Mijo Mirković, nav. dj., str. 37.

Pčelarstvo je, također, bilo relativno dobro razvijeno. O bavljenju ribolovom iz lokalnih vodotokova nema posebnih podataka.

Međutim, značajno je istaknuti kako u to doba poljoprivredna proizvodnja u ovim krajevima još *nije zaostajala* za dometima u, u to vrijeme naprednim, europskim zemljama. Zaostajala je jedino u korištenju navodnjavanja i uopće melioracijama poljoprivrednog zemljišta,²⁵ što će ostati slabost ove gospodarske grane u Hercegovini sve do danas.

***

Prvi turski popisi u ovim novoosvojenim područjima (1476./77., 1585.), iako znatno nepouzdati za procjenu količina gospodarskih proizvoda, veličine prinosa, te broja stoke, ipak pružaju korisne informacije o strukturi ratarskih kultura, stočarstvu, rudimentarnom povrtlarstvu, pa i o nekim promjenama između ta dva popisa.

Iz tih se popisa zaključuje, da su se tada ovdje uzgajale kao glavne žitarice pšenica, ječam i zob, znatno manje raž, te proso i "smjesa". Nadalje, da je u razdoblju stabilizacije nove vlasti fizički obujam proizvodnje žita gotovo udvostručen (ali nema podataka o broju učesnika u proizvodnji prilikom prvog i kasnijeg popisa!), ali pri tome treba imati u vidu da se baš tada odvijao dinamičan proces prostorne realokacije pučanstva (migracije indigene populacije i naseljavanje Vlaha).

Uzgajanje vinove loze bilo je široko rasprostranjeno. U mnogim se selima tada uzgajao i lan, ali se ne zna iz kojih se razloga i kada ugasila ta proizvodnja.

Slično grožđu, i bostan (zelen?) se sadio na mnogo lokaliteta, ali se u kasnijim popisima rjeđe javljao.

U mnogim su se selima seljaci bavili pčelarstvom.

U razdoblju između 1476. i 1585. god. porastao je za otprilike pet puta porez na sitnu stoku u gotovo cijeloj Hercegovini. Kako se visina tog poreza nije mnogo mijenjala i pored opadanja vrijednosti novca, proizlazi i da se broj sitne stoke adekvatno povećao, a možda je i rigorozniji način popisivanja na to imao utjecaja.

Razmatrajući podatke o poljoprivrednoj proizvodnji Hercegovine iz vremena pri kraju osmanske vladavine, a na osnovu desetinskog deftera iz 1850. i 1852. god., uočavamo kako se izbor poljoprivrednih kultura

---

²⁵ O razvoju poljoprivrede u to doba, posebno u sjeverozapadnoj Europi, upućujemo na:
Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj,
- knjiga prva, Zagreb 1974.,
- svezak četvrti, knjiga četvrta, Zagreb 1974.
The Times, *Atlas...*, str. 176.

nije mnogo promijenio za gotovo 400 godina turske vladavine. Na prvom su mjestu i dalje ostali pšenica, ječam i raž dok je mnogo manje popisano novije kulture kukuruza. Slično se može kazati i za krumpir, te, pogotovo, duhan. Crveni luk, arpadžik, kupus i grah bili su glavne povrtlarske kulture, a u kazi Mostar registrirane su neznatne količine tikvice i graška. U gatačkoj i nevesinjskoj kazi popisana je heljda, a u trebinjskoj lan. U južnijim su predjelima procijenjene razmjerno velike količine grožđa, a nevelike smokava i šipaka, dok se šljive, jabuke, kruške i trešnje javljaju samo na području Prozora.

Tih godina broj ovaca u odnosu na broj stanovnika bio je podjednak u Bosni i u Hercegovini. Broj koza je ovdje bio dvostruko veći, ali je broj svinja, u istim odnosima, bio oko šest puta manji. Broj krupne stoke u odnosu na broj stanovnika bio je, također, znatno manji u Hercegovini (1 : 2,2), što uz druge prikazane podatke pokazuje da je taj izvor čovjekove egzistencije u ovim predjelima bio znatno škrtiji. Treba još podvući kako je broj sitne stoke u 19. st. bio znatno manji nego, čak, u 16. st., dok su iščezli tragovi ribnjaka u svojini zemljoradnika.²⁶

Razdoblje osmanske vladavine Hercegovinom, razdoblje je trajne stagnacije njezine osnovne gospodarske djelatnosti poljoprivrede.

Nasuprot tome, već početkom 16. st. u sjeverozapadnoj Europi započela je poljodjelska revolucija. Još u 15. st. u Engleskoj su oslobođeni kmetovi, otprilike istovremeno kada su sve dinamičnija trgovina i sloboda poduzetništva počeli davati zamah preobražaju agrarnog sektora tadanjeg gospodarstva.

Usporedo s ovim, a širinom Turskog Carstva, seljak je jasno iskazivao ravnodušnost prema promjeni svog položaja. Bune, koje su prethodile oslobođenju kmetova u Engleskoj, zbivale su se početkom 14. st. Ovdje je na slične provale nezadovoljstva vlastitim stanjem trebalo čekati pola milenija!²⁷

Čini se, na kraju, da iz ovog ulomka teksta slijedi kako se u ovom 400-godišnjem razdoblju hercegovačkog agrara nije dogodilo njegovo značajnije unaprjeđenje. Ali, bilo bi sasvim pogrešno pretpostaviti da ga nije omogućio realni razvojni potencijal, zasnovan na prirodnim uvjetima i izvorima. Jer, *mogućnosti, što ih je priroda nudila, nisu bile ni približno korištene!*

Za potvrdu ovog stajališta ne treba tragati ni izvan ovog prostora ni izvan onog vremena! Jer, prikaz s prethodnih stranica pothvata (kao i

---

²⁶ Djelomično prerađen tekst iz knjige pod bilj. 16. ovog autora, u kojoj su i izvori podataka.

²⁷ George Macaulay Trevelyan, *Povijest Engleske*, Zagreb 1956., str. 260.; *The Times, Atlas...*, str. 176.

rezultata!) Ali-paše Rizvanbegovića na svestranom unaprjeđenju hercegovačke poljoprivrede upućuje na zaključak da uzrokom dugovjekovnog siromaštva hercegovačkog čovjeka nije bio u škrtim darovima prirode, te da za njima treba tragati na pravom mjestu.

***

Austro-ugarska je dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, među ostalima, uz obvezu rješenja agrarnih odnosa. Međutim, nova je vlast zadržala u cjelini otomansko agrarno pravo, koje je u prethodnom razdoblju bilo glavnim uzrokom čestih buna i ustanaka. Tako se već u prvim danima okupacije vidjelo da neće doći do radikalnog rješavanja agrarnog pitanja, nego će se primjenom turskih zakona iz te oblasti nastojati da nova vlast bude posrednikom između suprotstavljenih interesa feudalaca, vlasnika zemlje i osnovne mase naroda, zavisnog i nezadovoljnog seljaštva.

Usprkos tome, ipak se ambijent, u kojemu se razvijala poljoprivreda, postupno mijenjao. Industrijalizacija, prodor robnonovčanih odnosa i zamiranje prirodne razmjene, te okruženje, u kojemu su feudalni odnosi na selu bili razriješeni, utjecali su na tu promjenu.

Tražeci novo rješenje, a u želji da zadovolji begovat i, barem djelomično, kmetove, Vlada je pronašla srednji put: fakultativni otkup kmetova bankarskim kreditima, ali taj pokušaj, radi teških uvjeta (visoka kamata, kratak rok vraćanja) nije donio očekivane rezultate.

Međutim, vlada je pokušavala drugim mjerama podizati proizvodne potencijale sela. Organizirala je i poticala uvođenje novih i kvalitetnijih poljodjelskih kultura i intenzivniju obradu zemlje, a time i pojavu tržišnih viškova. Uvodila je nove sjemenske vrste, voćne sorte, sijanje šećerne repe, a potpuno je osuvremenila uzgoj duhana. Osnivala je poljoprivredne i vinarsko-voćne stanice. Veterinarska služba imala je ispostave po kotarskim mjestima; jedna od njihovih zadaća je bila oplemenjivanje postojećih i uvođenja novih pasmina sitne i krupne stoke.

Gotovo od samog početka okupacije, od 1880. god., prišlo se organiziranju proizvodnje duhana u Bosni i Hercegovini. Na ovom su području osnovani uređi u Ljubuškom, Stocu, Mostaru i Trebinju, zatim u Čapljini (1892.), Ljubinju (1896.) i Širokom Brijegu (1912.). U razdoblju od 1888. do 1914. god., a u prosjeku u Hercegovini je 15.350 sadilaca proizvelo godišnje 2303 t duhana.

Austro-ugarske su vlasti, nadalje, vrlo promišljeno pristupale dugoročno zasnavanim radovima na odvodnjavanju periodički poplavljenih krških polja, na vodoopskrbi bezvodnih područja, na poboljšavanju zdravstvenih prilika

u nekim krajevima isušivanjem baruština i suzbijanjem malarije i, uopće, stvaranju uvjeta za povećanje prinosa kultiviranjem tla, ali i obrazovanjem poljoprivrednika raznim tečajevima, praktičnom nastavom i sl.

Raznim mjerama, koje su u ovim krajevima trajno poduzimane na unaprijeđenju agrarnog kompleksa, nove su vlasti, vjerojatno, pokušavale da, osim neposrednih koristi privredi, ublažavaju posljedice nerješavanja agrarnog pitanja.

Prema izloženome: U razdoblju od 1878. do 1918. god. u hercegovačkoj su poljoprivredi, usprkos vladajućim ograničenjima, činjeni promišljeni naponi da se podigne na višu tehnološku razinu, a prilično su se jasno definirali i pravci njezinog budućeg razvitka. Ali, neriješeni odnosi u agraru u odnosu na kmetski problem, znatno su usporavali inicirane pozitivne procese.²⁸

***

U vrijeme, u kojemu su ovi krajevi bili u sastavu Rimskog Carstva, čini se da je ovdašnja poljoprivreda bila na prosječnoj razini poljoprivredâ u mediteranskom i zapadnoeuropskom dijelu svijeta. Sigurno je, međutim, da se tada nisu stvarali prauzroci njezinom kasnijem zaostajanju.

Kao što je, također, sigurno da su naponi Austro-Ugarske Monarhije da potaknu ovaj obamrli potencijal, iako ograničeni kompromisima, bili pozitivni. I zakašnjeli.

Odgovor na postavljeno pitanje jesu li prirodni uvjeti i izvori poljoprivrednog razvitka u Hercegovini bili nejakli da omoguće ovoj djelatnosti praćenje promjena na širem prostoru, treba, dakle, tražiti u godinama između ova dva razdoblja.

U nastavku će se pokušati to i učiniti.

Historijski osvrt na razvitak poljoprivrede

1. Razvitak poljoprivrede u dijelu Europe

U ovom poglavlju nastojat ćemo opisati s nekoliko osnovnih činjenica razvoj ove gospodarske grane u Hercegovini bližim zemljama, i to u onima, u kojima je poljoprivredna proizvodnja imala jednu zajedničku karakteristiku s ovdašnjom, i to bez obzira na dosegnutu kvalitativnu

---

²⁸ Opširnije u radu ovog autora, "Austro-ugarska ekonomska politika i privredni razvitak Hercegovine", *Hercegovina*, 13-14, Mostar 2001.

razinu. Tu smo zajedničku karakteristiku ustanovili u podjeli, po kojoj se “na zapadnoj strani euroazijskog kopna poljoprivreda temeljila na kišnim oborinama, a na istoku na navodnjavanju”.²⁹

I dalje: Uz nužnu napomenu kako je poljoprivredna proizvodnja u Rimskom Carstvu bila na visokom stupnju,³⁰ za našu svrhu ne treba razmatrati tako daleku prošlost; nas u prvom redu zanimaju usporedbe iz razdoblja osmanske vladavine ovim krajevima, tj. od 15. do kraja 19. st.

Ovo geografsko i vremensko ograničenje bit će uz nevelika odstupanja okvir daljnjeg razvijanja ove teme.

***

Razvitak poljoprivrede na ovako utvrđenom prostoru dobio je poticaje razvitkom feudalnog društva. Oko starih gradova narastala su podgrađa, novi su se gradovi pojavljivali, trgovina i obrt napredovali. “Feudalizam je usvojio, a zatim dalje razvio, odnose u iskorištavanju zemlje, koji su već postojali u rimskoj državi.”³¹ A još početkom srednjeg vijeka u poljoprivrednoj strukturi naročito su značenje imale “velika ratarska imanja oko gradova feudalaca i samostana”.³²

Do ove točke u svom razvitku hercegovačka je poljoprivreda imala sve značajke poljoprivredâ što su se zasnivale na kišnim oborinama. Odmak, odnosno njezino zaostajanje, pojavio se i dobivao na intenzitetu onim tempom, kojim su kapitalistički odnosi nagrizali postojeća društvena uređenja u uspoređivanim europskim zemljama.

Tradicionalni asortiman europskog poljodjelstva, zatim, znatno je proširen otkrićem Amerike, iz koje su ovdje stigli krumpir, kukuruz i duhan.

Slijedom ovih događanja jačao je proces prijelaza na novčanu privredu kao i rast industrije. Time se povećavala i potreba za radnom snagom *izvan* poljoprivrede, što je, opet, zahtijevalo intenzivnije korištenje zemljišta. U tradicionalne metode obrade uvađana su poboljšanja, nove kulture u zemljoradnji, a pasmine u stočarstvu. Uskoro će se pojaviti i prvi primitivni strojevi. Time se ubrzavao poraz feudalnog sustava, koji nije poticao seljaka da razvijaju proizvodnju na zemlji, s kojom su, kraj toga, i vrlo ograničeno raspolagali.

Te su se promjene najprije pojavile i najbrže razvijale u Engleskoj. Već je spomenuto da su se u toj zemlji kmetovi oslobodili u 15. st. Tamo

---

²⁹ Karl A. Wittfogel, *Orijentalna despocija*, Zagreb 1988., str. 391.

³⁰ *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, 6, Zagreb 1962., str. 140.

³¹ *Poljoprivredna enciklopedija*, 2, Zagreb 1970., str. 549.

³² Izvor pod 30, str. 140.

se, uz intenzivno korištenje oraničnih površina, veoma razvilo stočarstvo, stvorene su visokokvalitetne pasmine goveda, ovaca i svinja. Razumljivo je da je tehnički progres bio neodvojiv od ovih promjena: početkom 18. st. pojavio se popravljivi plug, motika na konjsku vuču i vršalica za žito.³³

“U grofoviji Norfolk na početku XVIII. stoljeća za obrađivanje jednog komada zemlje trebalo je troje ljudi i šest konja. Čoke je načinio plug, kojim je omogućeno da isti posao učini jedan čovjek i dva konja, a povrh toga je prinos žita porastao sa 12 na 18 kvintala po hektaru. Ali, seljacima u susjedstvu trebalo je dvadeset godina da prihvate taj plug.”³⁴

U ovom sadržaju, a radi zornijih usporedba s hercegovačkim selom u to doba, izgleda korisnim ocrtati širu sliku tadanjeg engleskog sela i njegovog stanovništva. “Oslobođeni kmet ispunio je mnoge uloge u novom društvu. On je postao mali slobodni seljak - zakupnik ili je pak postao najamni poljodjelski radnik, ili se u gradu ili selu bavio kakvim obrtom, ili se odao vojničkom zanatu ili pomorskom životu... Sada je bio slobodan.” I, zatim: “Kućna industrija nije se okupljala u gradovima ili industrijskim okruzima, već je velikim dijelom imala svoje sjedište po selima usred svih pogodnosti i tradicije starog seoskog života. Seoska industrija radila je većim dijelom na samo za vlastite potrebe već je seoska Engleska u znatnom dijelu opskrbljivala i narodno i međunarodno tržište. Pored poslova prelaca i tkalaca što su izrađivali i grubo i fino sukno, obavljali su se u malim selima najrazličitiji poslovi najstručnijih obrtničkih vještina, kao npr. izrada zidnih satova.”³⁵ (Usp. proizvode kućne radinosti tada u Hercegovini i u Engleskoj! Op. V. S.).

Trgovina je, kako je već napomenuto, direktno poticala razvitak poljoprivrede i složene promjene na selu. O tome, i opet, primjer iz Engleske.

“U XV. i XVI. stoljeću³⁶ Istočna Engleska... znatno se obogatila trgovinom suknom. Njezinim stopama pošli su i drugi krajevi. Na istoku i zapadu, na sjeveru i jugu nicalo su kolonije tkalaca ne samo unutar starih utvrđenih gradova, nego ih je, čak i više, nicalo po selima.”³⁷

U tim je dijelovima svijeta selo počelo na taj način gubiti ustaljena obilježja: postajala su središta proizvodnog i uslužnog zanatstva, pa i industrije što je neminovno izazivalo i promjene “imagea” i načina života dotadašnjih isključivo seljaka.

---

³³ Poljoprivredna enciklopedija, 2, str. 550.

³⁴ Alain Peyrefitte, nav. dj., str. 200.

³⁵ G. M. Travelyan, nav. dj., str. 260, 557.

³⁶ Dakle, i prije dolaska Turaka u ove krajeve! (Op. V. S.).

³⁷ G. M. Travelyan, nav. dj., str. 300.

U isto vrijeme, dok se proces urbanizacije širio Engleskom, da bi ubrzo obuhvatio i znatan dio sjeverozapadnih europskih zemalja, na ovim se prostorima još nije bio pojavio ni grad Mostar. Prevladavala je naturalna proizvodnja, a samo su se u nekim podgrađima počeli javljati slabašni nukleusi robnonovčanih odnosa.³⁸

Jedna je djelatnost poljodjelstva tada dobila zamaha u ovom dijelu svijeta: *vrtlarstvo*. Mnogi su seljaci postali specijalizirani proizvođači voća, povrća, cvijeća, ukrasnih grmova itd.³⁹ Vrt je postao dio arhitektonskih planova i za pojedinačne gradnje, kao i za one na većim prostorima. Kult cvjećarstva razvio se u nekim zemljama, posebno u Nizozemskoj, a kult kućnih vrtova, osim u njoj, i u Engleskoj, Francuskoj i Italiji.

Iz tog doba potječe i početak uzgajanja kućnih ljubimaca, te traganje za novim vrstama ukrasne flore. Posebno na selima!

Sveobuhvatni napredak ove grane gospodarstva doveo je do velikog porasta proizvodnog asortimana, što je popratila i jedna tvrdnja iz 1765. god. o "čudesno širokoj i raznolikoj lepezi proizvoda francuskog tla",⁴⁰ koju isti autor ovako objašnjava: "Francuska je jedina zemlja u kojoj kvaliteta poljoprivrednih proizvoda različitih pokrajina, pa čak i susjednih sela - postaju značajan predmet masovnog zanimanja, brige, čak i znanstvenih polemika."⁴¹

Još neke činjenice potvrđuju širinu i ozbiljnost procesa preobražaja srednjovjekovne naturalne poljoprivrede u modernog robnog proizvođača: Već u 18. st. osnovane su na različitim europskim sveučilištima (najprije u Švicarskoj i Engleskoj, te u Leipzigu, Celleu itd.) katedre za poljoprivredne znanosti.⁴²

I, na kraju: Između 1300. i 1775. god. na ovom, ovdje razmatranom prostoru znatno je porastao prosjek prihoda po jedinici obradive površine. Taj su rast pratili i prihodi seljaka. Sve je to bilo na dobrobit nacije kao cjeline.⁴³

***

U intenzivnom i široko rasprostranjenom procesu osuvremenjivanja ove, u čovjekovoj historiji najznačajnije gospodarske grane razvijale su se

---

³⁸ Vlado Smoljan, rad pod 16., str. 77.

³⁹ *Historija čovječanstva - Kulturni i naučni razvoj*, svz. IV, knjiga I, Zagreb 1974., str. 73.

⁴⁰ John Kenneth Galbraith, *Doba nezvjesnosti*, Zagreb 1981., str. 17.

⁴¹ Isto.

⁴² Izvor kao pod 30., str. 140.

⁴³ *Historija čovječanstva - Kulturni i naučni razvoj*, svz. IV, knjiga II, Zagreb 1974., str. 79.

i *agrotehničke melioracije*, kako u tehničkom pogledu, tako i šireći prostorni obuhvat primjene. Objektivna je tvrdnja da je problematika navodnjavanja, odnosno odvodnje, latentno plodnog, ali bezvodnog ili potopljenog, tla stara koliko i stacionarna zemljoradnja.

Navodnjavanje se primjenjivalo u poljoprivredi prije više od 4000 godina *prije* naše ere u Egiptu, Mesopotaniji, Kini i Indiji, kako o tome svjedoče arheološka istraživanja i ostaci nekadašnjih drevnih objekata starih sistema za navodnjavanje.

Odvodnjavanje je postojalo u antičkim zemljama: Mesopotaniji, Egiptu i Grčkoj; na Apeninskom poluotoku zemljište su odvodnjavali Etrurci, kasnije Rimljani... U većim se razmjerima odvodnjavanje počelo razvijati od 16. st., najprije u Nizozemskoj, zatim u drugim zemljama...⁴⁴

O tome i nekoliko primjera iz (bližih) europskih krajeva:

Isušivanjem zemlje kroz dugi niz godina u Nizozemskoj su gotovo udvostručene obradive površine (polderi).⁴⁵ Razvijena je bila i posebna tehnika uz primjenu vjetrenjača i vodocrpilišta.⁴⁶ U 17. st. u Engleskoj je, uz visoke tehničke domete, isušena pokrajina Fen.⁴⁷ U sjevernoj Italiji je, i prije primjene znanstvenih dostignuća, intenzivno natapano suho zemljište, pa su livade omogućavale 8-9 otkosa. To je bila osnovica za razvoj stočarstva, proizvodnju mlijeka i mliječnih prerađevina.⁴⁸

Znatno prije, krajem 1. i početkom 2. tisućljeća, španjolski su Arapi kopali kanale i natapali polja, na kojima su uzgajali rižu.⁴⁹ Otada, i nakon odlaska Arapa, začetnika melioracija u tom dijelu Europe, u Španjolskoj polja su se neprekidnim radovima otimala suši, pa se uspjelo navodnjavanjem velike površine suhe zemlje privesti intenzivnoj poljoprivrednoj proizvodnji.⁵⁰

Ovaj sasvim kratki osvrt na vjekovne napore da se osiguraju izvori hrane za sve brojnije stanovništvo zemlje, ovdje je prikazan i s namjerom da se u zaključnim razmatranjima ovog rada pojača kontrast između razvitka poljoprivredâ u svijetu i u Hercegovini, kao i da se osnaži ocjena o veličini propuštene mogućnosti u gospodarskom napretku ovih krajeva.

---

⁴⁴ *Poljoprivredna enciklopedija*, 2, Zagreb 1970., str. 290, 363.

⁴⁵ Izvor kao pod 43., str. 72.

⁴⁶ *The Times, Atlas...*, str. 118.

⁴⁷ Izvor kao pod 40., str. 175.

⁴⁸ *Poljoprivredna enciklopedija*, 2, str. 550.

⁴⁹ Filip Hiti, *Historija Arapa*, Sarajevo 1967., str. 478.

⁵⁰ Izvor kao pod 43., str. 72.

2. Razvitak poljoprivrede u Dalmaciji

Od vremena turskog osvajanja ovog dijela Balkanskog poluotoka i iščeznuća srednjovjekovne bosanske države, pa do kraja Prvog svjetskog rata, dva ekonomski međusobno upućena područja, Hercegovina i Dalmacija, bila su razdvojena granicom. I onda, kada su se nalazila u sastavu iste države, dvojne Monarhije, tu su granicu činile još realnijom trajne ekonomske suprotnosti vodećih partnera: Austrija i Ugarska. Pa ipak, život se otimao ovom neprirodnom ograničenju: izuzev u doba rata gospodarska su strujanja, ipak, makar slabašnim sponama, povezivala ovaj prostor.

I iz ovog se razloga čini neophodnim osvrnuti se na dalmatinsku poljoprivredu u ovdje razmatranom povijesnom razdoblju.

Odmah po dolasku Mlečana u Dalmaciju pokazalo se da Serenissimu "interesira samo obezbjeđenje pomorskog puta koji je spaja sa Levantom, puta koji je za nju bio od životne važnosti, a koji se mogao štititi i očuvati jedino gospodarstvom nad istočnom jadranskom obalom".⁵¹ Iz ovog je razloga u osvajačkim motivima novih gospodara dalmatinska privreda bila od nevelikog značenja. Izuzev kada je svojim izvorima doprinosila bogatstvu same Venecije kako to, vrlo uvjerljivo, pokazuju opisana događanja oko "splitske skele". Isti taj ekonomski egoizam bio je razlogom oštih zakonskih mjera za zaštitu vlastite privrede, kao što je to bilo i ograničenje brodogradnje u dalmatinskim škverovima,⁵² te dozvoljavanje izvoza robâ iz Dalmacije jedino preko Venecije.⁵³

Ovaj je odnos bio koban za dalmatinsko gospodarstvo, odnosno za stanovništvo uopće. Upravni činovnici Mlečana namjeravali su se ovdje što brže obogatiti korupcijom, zloupotrebama, privilegijima i neskrivenim nasiljem. U takvim okolnostima stanovništvo je živjelo u krajnjoj bijedi, neprekidno na rubu gladi. Sve su privredne grane naglo propadale: zemljoradnja, uzgoj stoke, ribarstvo, maslinarstvo, šumarstvo, dok je trgovina iščezavala, a obrti jedva da su i postojali. Tek u 1756. god. pokušao je generalni providur Francesco Grimaldi jednim razboritim zakonom propisati mjere za obnovu poljoprivrede i regulirati društvene odnose u Dalmaciji. Ali nesposobna je uprava bila razlogom što se nije otišlo dalje od dobre namjere.

---

⁵¹ Jorjo Tadić, "Venecija i Dalmacija u srednjem veku", *Jugoslavenski historijski časopis*, 3-4, Beograd 1958., str. 16-17.

⁵² Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, I, Zagreb 1980., str. 275.

⁵³ Marko Šunjić, *Dalmacija u XVI. stoljeću*, Sarajevo 1957., str. 241.

Inicijativom dalmatinskih intelektualaca osnovana je u Splitu u 1767. god. Poljoprivreda akademija (od 1774. Ekonomsko društvo), a 1787. god. u Zadru Ekonomsko-poljoprivredna akademija. One su nastojale preporoditi privredu u cjelini, te, posebno, poljoprivredu probuditi iz mrtvila. Ali opće okolnosti pod nesklonom tuđinskom vlasti osuđivala su unaprijed takva nastojanja na sasvim neznatne uspjehe. Ipak, pojava takvih inicijativa upozoravala je na neizbježnu promjenu društveno-ekonomskih i političkih struktura u Dalmaciji. Ali ni u 19. st., poslije povlačenja Mlečana iz Dalmacije, ove aktivnosti neće dugo vremena (sve tamo do pred kraj stoljeća!) postizati rezultate. Jer, jednu tuđinsku zamijenila je druga, isto tako tuđinska vlast!⁵⁴

Međutim, čini se korisnim nešto šire opisati ove pokušaje dalmatinskih intelektualaca. Jer, iz njih se očituje različitost ambijenata, u kojima su tada opstojala dalmatinska i hercegovačka gospodarstva i poljoprivrede unutar njih. U Hercegovinu, naime, slične se inicijative nisu mogle očekivati!

“1767. godine u Splitu se utemeljuje ‘Publica società economica di Spalato’, odn. ‘Javno gospodarsko društvo u Splitu’, koje je 1771. odobreno od mletačkih vlasti. Temeljne su zadaće društva bile rad na poboljšanju prilika u poljoprivredi, ribarstvu, obrtu i trgovini, obavljanje praktičnih poslova na pokusnom vrtu u vlasništvu Društva, podizanje uzornih nasada, istraživanje ribolova, alata, brodova, mreža, vrsta riba i konzerviranje riba. Zatim izgradnja tvornice glinenog posuđa i građevinskog materijala (opeke), skupljanje i prerada mane (sok od jasena), uzgoj murava, svilene bube, pamuka, duhana, naročito uzgoj i korištenje krumpira, problematika vinove loze i vina, uzgoj goveda, uzgoj i prerada malina, podizanje radionica za preradu kože, izrada voštanica, bojenje sukna, destiliranje alkohola, zatim uzgoj povrća, voća... podizanje zdravstvene kulture i higijenskih uvjeta življenja, opismenjivanje težaka. Društvo je formiralo za ono doba veliku knjižnicu pretežno sa stručnim knjigama.”⁵⁵

Za vrijeme mletačke i austro-ugarske vlasti u Dalmaciji u poljoprivredi je između vlasnika zemlje, koji je nije neposredno obrađivao i njezinog obrađivača zasnivan ugovorni odnos: *kolonat*.⁵⁶

---

⁵⁴ *Velika ilustrirana povijest svijeta*, svz. 13, Rijeka 1977. str. 5941.

⁵⁵ Špiro Gazdić, *Dalmatinske Trgovačko-obrtničke komore od utemeljenja do 1852. godine*, Split 1998., str. 81-82.

⁵⁶ Kolonat je jedan od proizvodnih odnosa u poljoprivredi, koji je bio karakterističan na čitavom dalmatinskom području. Stvarao se pismenim ili usmenim ugovorom između vlasnika i radnika (kolona), a primjenjivao se na onim zemljištima koje vlasnik nije sam obrađivao, nego ih davao u zakup. (*Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb 1980, str. 299).

U oblastima, koje je Venecija posjedovala prije Kandijskog rata (1645.-1669.) zemlja je pripadala raznim vlasnicima kao neograničena svojina; oni su je ili sami obrađivali ili davali u zakup kolonima pod jednakim uvjetima kako je to činila državna vlast sa svojim zemljištem.⁵⁷ Međutim, Karlovačkim mirom 26. 1. 1699. Mlečani su se proširili do crte podvelebitskog primorja Knin - Vrlika - Sinj - Vrgorac - Gabela, a konačno im je pripalo i Makarsko primorje. U tom dijelu svojih posjeda Venecija je cjelokupnu zemlju proglasila državnim vlasništvom, te je podijelila svojim funkcionerima i vojnicima na trajno i nasljedno uživanje uz obvezu da državi daju desetinu uroda. Kao i u prethodnom slučaju, i ovi novi posjednici su ili sami obrađivali zemlju ili je davali u zakup kolonima.⁵⁸

Nova inicijativa za svladavanje letargičnog stanja dalmatinskog gospodarstva potakla je od novih gospodara, od Francuza.

God. 1806., odmah nakon uspostavljanja Zemaljske vlade u sjedištu francuske vlasti u Zadru, providur Dalmacije Vicenco Dandolo uputio je Napoleonu memorandum s prijedlozima za "podignuće zaostale Dalmacije". Car je gotovo istog dana prihvatio sve prijedloge, među kojima i "...osnutak ovećeg voćnog rasadnika iz kojeg će se narodu dijeliti badava voćkice, obilnija sadnja krumpira i ostalog povrća, podizanje šuma, unapređenje stočarstva, gradnja staja, proširenje gojenja stočnog bilja, osnivanje većeg broja uzornih stada uvoza i uvoz ovaca iz Španjolske, izgaranja uzornih seljačkih kuća itd."⁵⁹

U izvještaju iz sljedeće (1807.) godine providur Dandolo predlaže pored ostalog "nagrade za gojitelje krumpira, dudova, duhana, uvođenje boljih karâ (kola), boljeg alata dobre konstrukcije, umnožavanje ulišta pčela, podizanje voćnih rasadnika, uvođenje u proizvodnju lana i konoplja, osnivanje uzorne stočarske stranice, podizanje umjetnih livada i uvođenje plodoređa na oranicama, objavljivanje naputaka za pravljenje vina i maslinova ulja".

Međutim, za nas je od naročito interesa odlomak iz ovog dokumenta, u kojemu providur "osobito preporučuje isušivanje blata", te "naročito upozorava na neretvanska blata i na njihovu sposobnost da budu prevedena u poljodjelske kulture i ribnjake". Uz to je nakon vlastitog posjeta u Varesu dopremio "100 najboljih ovnova pasmine merino i podijelio ih besplatno uzgajivačima".⁶⁰

---

⁵⁷ *Velika ilustrirana povijest svijeta*, svz. 13., str. 5940.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Stanko Ožanić, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split 1955., Preuzeto iz Š. Gizdić, nav. dj., str. 15, 108-109.

⁶⁰ Isto.

Ali, francuska vlast Dalmacijom prekratko je trajala da bi se ove inicijative i realizirale.⁶¹

Poslije sloma Venecije 1797. god. Dalmacija je kratak period bila pod Austrijom (1805.), koja je ponovo njom zagospodarila 1814. god., te je njezina vlast trajala sve do završetka Prvog svjetskog rata. Međutim, od prvog su dana vladajući faktori Monarhije pokazali da “gledaju u Dalmaciju kao gotovo isključivo na strateško područje...” te da “austro-njemački kapital i ne misli na investicije u tu siromašnu pokrajinu”.⁶² Otada, pa do početka 90-ih godina 19. st., neriješeno kolonatsko pitanje i minimalne investicije posve onemogućuju pozitivan razvoj poljoprivrednih kultura, osobito vinogradarstva”.⁶³

Privredni oporavak Dalmacije započeo je, kako je i spomenuto, u 90-im godinama 19. st. Trgovina se ubrzano povećavala (lučki promet u Splitu iznosio je u 1890. god. 513.000 t, a u 1911. god. 1,544.926 t, dok je rast u Zadru bio još dinamičniji: od 387.198 t na 1,888.399 u istom razdoblju. Taj trgovački napredak pozitivno se odrazio i na agrarni sektor, posebno na izvoz njegovih proizvoda.⁶⁴

God. 1885. Mostar je povezan uskotračnicom s Metkovićem, a do 1889. god. ta je pruga stigla i do Sarajeva.⁶⁵ Dotada su završeni i radovi na reguliranju Neretve, pa su do Metkovića mogli ploviti brodovi do 2000 t nosivosti.⁶⁶

Ovi su podaci samo prividno izvan sadržaja o poljoprivrednom razvitku. Jer, Dalmacija je ovom prugom dobila novu vezu sa zaleđem, ali i hercegovačka privreda (a u njoj i agrar) svoju izvozno-uvoznu luku. Na taj način, pred sam kraj ovog razdoblja kao da se za nju pojavilo malo svjetla, malo realizma u razvojnim nadanjima.

A ta su nadanja opravdavali i statistički podaci: u 1886. god., neposredno nakon puštanja u promet pruge Metković - Mostar, u ovoj luci na

---

⁶¹ O tome Grga Novak: “Svim tim i sličnim radom nastojao je Dandolo doista podići Dalmaciju, u kojoj se svemu tome suprotstavila tradicija, nepovjerenje naroda prema Francuzima, koje mu je ulivalo svećenstvo i siromaštvo zemlje. Ukidanje plemićkih privilegija i siromaštvo zemlje, ukidanje bratovština, uvođenje civilnog braka, sloboda svakog vjeroispovijedanja, stvaralo je neraspoloženje u konzervativnoj i zaostaljoj Dalmaciji.” (*Prošlost Dalmacije*, knjiga 2., Split 2004., str. 70).

⁶² Šidak - Gross - Karaman - Pepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Zagreb 1968., str. 160.

⁶³ Isto, str. 264.

⁶⁴ Grga Novak, nav. dj., str. 176.

⁶⁵ Zvonimir Jelinović, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Zagreb 1957., str. 191-192.

⁶⁶ Branko Kojić, “Dž. Juzbašić: Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere”, *Acta historico oeconomica Iugoslaviae*, vol. II, Zagreb 1975., str. 148.

Neretvi ostvaren je promet 581 brodova s 52.233 t robe; u 1911. god. te su veličine porasle na 1214 i 222.767 t.⁶⁷ A broj putnika na pravcu Metković - Sarajevo porastao je za 15 godina, od 1890. do 1905. god., za gotovo 50 puta: od 8518 na 424.072.⁶⁸

I kao da je ovo mučno razdoblje dalmatinske ekonomske povijesti završavalo, barem u jednom njezinom nevelikom dijelu, s malo vedrine!

Osnove zaključka

Osnove zaključaka bi trebale proisteći iz odgovora na neka pitanja, koja su se na prethodnim stranicama nametnula ili sasvim izravno, ili u podtekstu.

Pokušajmo ih sažeti:

- Da li je usud osudio svojim jalovim darovima hercegovačku prošlost da bude gladna i čemerna, pa je ovdje bilo onako kako je bilo? I je li bilo i drugih razloga tome?

- Zašto su “sve do Voltaire-ovog vremena Turska i Kina bile primjer civiliziranog življenja, koje su Europljani mogli samo promatrati sa zavišću i poštovanjem”,⁶⁹ da bi se zatim taj uzor za jedan - u historijskim mjerilima - trenutak pretvorio u “Bolesnika sa Bosfora”? A u tom “historijskom trenutku”, koji je trajao duga i preduga četiri stoljeća, bio neumoljivi gospodar ovih krajeva.

- Zašto su u bliskoj blizini, u susjedstvu, ljudi ovog *istog* naroda stoljećima podizali iz mora, a na temeljima iz svojih šumâ, zanosnu “nevjestu Jadrana”, a sami gladovali i jadovali? I zašto ih je sljedeći gospodar, u to doba velika europska država, držao odvojene od njihove matice, ne dajući im ni cestu ni prugu, ni stazu, ni bogazu? I na taj način, a u isto vrijeme, i Hercegovinu držao zatvorenu, u opsadi.

- Zašto je *ovdje* bilo ovako kako je bilo, a *ondje* bilo onako kako je bilo? Jer, dok je seljak negdje *ondje* čuvao ovce, usput im oplemenjujući pasminu i pronalazio sve bolje načine njihove prehrane da bi im vuna bila na tržištu što skuplja, da bi njegovo potomstvo postalo u istom selu proizvođač najboljih tkanina na svijetu, a neki izrađivali zidne satove i još koješta za izvoz, *ovdje su*, u najneposrednijoj blizini Dubrovnika, goparskog grada s pomorcima svjetskog formata i još značajnijim književnicima, među obrazovanim bili svrstavani oni koji su se znali tek potpisati!

---

⁶⁷ Ivan Jurić, *Gospodarski razvoj luke i trgovišta Metković 1850.-1918.*, Metković 2000., str. 215.

⁶⁸ Isto, na osnovu podataka na str. 280 i 281.

⁶⁹ The Times, *Atlas...*, str. 153.

- Zašto je čovjek iz ovih krajeva stoljećima pasivno trpio da mu česte poplave i još češće suše otimaju kruh svagdašnji, a muku i znoj njega i njegovih pretvaraju u nemoćni očaj, kada su ljudska volja i napor već tisućljećima znali sačuvati svoja polja od potopa, a u bezvodici blagosloviti vodom svoje oranice?

- Zašto će u ovom kraju, čije su kamene staze još u pretpovijesno vrijeme povezivale čovjekova staništa od toplog juga do mračnog sjevera, u kraju, koji je neposredno upoznao domete jedne velike civilizacije, njegov puk morati u budućim stoljećima često i prečesto ložiti vatre u zbjegovima i sakrivati se od ružnih pogleda, u vječitoj gladi, u vječitom strahu?⁷⁰

Jer, mogla je ova riječna dolina, najmoćniji prodor kroz planinske masive između bogatih prostranstava Panonije i fizičkih i duhovnih širina Mediterana, biti dolinom obostranog prožimanja čovjekovih dometa, ali to nije bila.

A zašto?

1. Osmansko Carstvo i gospodarski razvitak

“Ideal napretka težio je k tome da promijeni gledišta onih koji su još bili skrenuti k tradiciji i naslijeđenim navikama.”

(*Historija čovječanstva - Naučni i kulturni razvoj*, knjiga IV, svz. IV)

Gotovo u isto vrijeme, u kojem počinje historija Hercegovine, pod osmanskom vlasti, na drugoj strani svijeta otkriveno je američko kopno. Tom se godinom (1492.) računa početak Novog vijeka.

Novo doba, uistinu, počinje na prekretnici 14. i 15. st. Tada se “čovjek, rekao bih, budi... A probudivši se, gleda ravno preda se, kako bi svojim pogledom obuhvatio svijet oko sebe. Taj svijet njemu pripada... Taj mu se svijet sviđa... No, *taj je svijet i neiscrpivo polje rada*. Što sve čovjek ne može poduzeti, što sve ne može smisliti i postići kako bi obogatio i probudio ljudski život”!⁷¹

Otada su se zemlje ovog komadića planeta počele dijeliti. Jedne su, svladavši robovanje srednjovjekovnim dogmama, prihvatile *promjene kao zakon razvitka* i kod njih se pojavio nagon za privređivanje,⁷² dok druge “bijedno odustaje od toga da misle o sebi i utekoše u prošlost kao

---

⁷⁰ Ovo je izmijenjeno i (znatno) skraćeno pitanje iz završetka knjige ovog autora, navedne u bilj. 16., str. 300-301.

⁷¹ Eugen Friedell, *Kultura novog vremena*, Zagreb 1940., str. 72.

⁷² Isto, str. 160.

pribježište”,⁷³ pa prihvatiše borbu protiv promjena kao zakon vlastitog opstanka.

U sastavu ovih drugih nalazila se i Hercegovina od druge polovine 15. do neposredno prije kraja 19. st.

***

Krajem 16. st. Osmansko Carstvo je dostiglo vrhunac svoje moći. Tada počinje, te se ubrzava, proces njegovog slabljenja. Vidljiva manifestacija tog procesa bili su vojni porazi uz gubitke teritorija, dok su u zemlji institucije sistema postojale sve slabijim, a istovremeno lokalni feudalci, kao i nezadovoljstvo narodâ, sve jačim. Nas, međutim, u prvom redu ovdje zanima kako se razgrađivanje ove velike države odražavalo na stanje u njezinom gospodarstvu, a u tome ponajprije u poljoprivredi. Ali, da bi se to spoznalo, treba se prethodno osvrnuti na neke od osnovnih uzroka, koji su pokrenuli i podržavali ovaj proces. U tom ćemo se cilju obratiti ocjenama iz samog izvora događanja.⁷⁴

“Ubrzo pošto Europa ustade iz duga drijemeža sve islamske zemlje doživješe pad - ne samo politički, već i intelektualni i kulturni.”⁷⁵ Zatim: “Dok su mnogi narodi napredovali, nadahnuti modernim duhom istraživanja... (muslimani su) nazadovali tražeći utočište u mitovima.”⁷⁶

I nadalje, zajednička je ocjena u dostupnim izvorima da je u osmanskoj državi slijepo nasljedovanje prošlosti uzrok uvjerenju kako je u domaćim pravnim i teološkim naukama “rečeno sve i da je svetogrđe svaka dopuna, izmjena ili odstupanje”... (i) “da su njihova rješenja dana za sva vremena”.⁷⁷ Zatim, da treba osuđivati moderne znanstvene spoznaje, zbog pretpostavke da su u njima antižidovski sadržaji. Stoga, izgubivši sposobnost prilagođavanja modrenom svijetu (“Sve što je Zapad otkrio, Istok je zanemario”,⁷⁸ pa je prvi tiskarski stroj uvezen u Osmansko Carstvo tek u 1727. god., jer je dotada smatran zabranjenom “novotarijom”⁷⁹), muslimani su nazadovali tražeći utočište u mitovima.

Ali, čini se umjesnim vratiti se u dalju prošlost tragajući za *prauzrokom* zabrani ogledavanja oko sebe i preispitivanje svog svjetonazora, svojih saznanja, svojih stremljenja, koji je doveo do toga da je “položaj razuma

---

⁷³ *Historija islamske filozofije*, Zagreb 1988., str. 422.

⁷⁴ Uza spomenutu *Historiju islamske filozofije*, smatramo relevantnim u ovom slučaju još i zbornik *Svijet Islama*, Beograd 1979., te aktualne radove dvojice turskih povjesničara, koji će biti navedeni u bilješkama.

⁷⁵ *Historija islamske filozofije*, str. 413.

⁷⁶ Isto, str. 421.

⁷⁷ Isto, str. 422.

⁷⁸ Isto, str. 421.

⁷⁹ *Historija čovječanstva - Kulturni i naučni razvoj*, svz. IV, knj. IV, Zagreb 1974., str. 315.

postao nezavidan; on posta metom napada, čak objektom podrugivanja... govorilo se da je stran vjerskim istinama”.⁸⁰

Na tom putu unatrag treba zastati kod jedne poruke sâmog Proroka, kojemu se pripisuju riječi: “Najgore stvari su one koje su nove. Svaka novost je novotarija, a svaka novotarija je grijeh, koji vodi u oganj pakla.”⁸¹ Po tome, Muhamedovu objavu treba smatrati konačnom, a svaka bid'a (bidat - novotarija) treba biti osuđena zato jer je nova, a ne zato što bi bila pogrešna.

I suvremeni turski znanstvenici slažu se s ovim razlogom nazadovanja osmanske države. Jedan od njih ističe kako je sâma sumnja, bez dokaza o tome da je nedopuštena, bila dovoljna za odustajanje od neke novotarije,⁸² dok drugi ističe da je konzervativizam bio među najvećim razlozima muslimanskog nazadovanja, koji ni u čemu nije dopuštao promjene, tvrdeći da je “ugledanje u nevjernike - nevjerovanje”.⁸³

A kako je ovaj uzročnik i društvene i ekonomske stagnacije prodrio i u najudaljenije, najsitnije gospodarske pore, neka pokaže ovaj primjer iz Sarajeva, iz 18. st. Prema posebnom zahtjevu kupca neki mu je sarajevski terzija načinio feredžu po sporazumnoj cijeni od 150 groša. Kako je esnaf propisao cijenu od 100 groša, očito se u ovom slučaju radilo o (znatno) boljem proizvodu. Čuvši za ovo, čehaja (upravnik esnafa) sazvao je londžu (upravu), koja je odlučila da se ovom majstoru zatvori radionica za 15 dana, jer “uvodi modu”. Tako je učinjeno.⁸⁴ I sve je bilo regularno, jer je senaf bio odgovoran za odvijanje proizvodnje i davanje usluga na tradicionalan način, *bez dopuštanja inovacija*.⁸⁵

Ovaj je primjer samo periferna sličica o općem stavu osmanskih cehova (esnafa) u ono vrijeme, u kojemu su bili aktivni suuzročnici gospodarske atrofije. Jer, mnogo je primjera o tome kako su ti predodređeni pokretači privredne živosti, “...onemogućavali porast duha nadmetanja” (s europskim državama, op. V. S.) i “sprečavali Carstvo da slijedi Europu u prilagodbi novim međunarodnim ekonomskim uvjetima toga vremena”.⁸⁶

---

⁸⁰ *Historija islamske filozofije*, str. 422.

⁸¹ Bernard Lewis, “Vjera i vjernik”, zbornik *Svijet Islama*, str. 34.

⁸² Murad Hofman, “Islam kao alternativa”. Preuzeto iz knjige Safeta Krkića, *Ekonomija Bosne u turskom periodu. Polovi rasta*, Mostar 2000.

⁸³ Emir Šokić Arslam, “Zašto su muslimani nazadovali, a drugi napredovali”; preuzeto iz izvora kao u prethodnoj bilješci.

⁸⁴ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1961., str. 55.

⁸⁵ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, II, Mostar - Zagreb 1951., str. 80.

⁸⁶ Joseph von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, svz. 3, Zagreb 1979., str. 283.

Da su esnafi bili djelotvorna brana promjenama u ekonomskom sustavu, shvatili su i kreatori reformi (Tanzimata) iz prvo polovine 19. st. Jer, gotovo među prvim praktičnim mjerama na njihovom ostvarivanju, esnafi su ukinuti!

Iz podteksta ovih obrazloženja trebali bi se sasvim jasno razabrati uvjeti, u kojima je gospodarstvo za vrijeme Osmanâ bilo primorano snalaziti se. Međutim, unutar njega, a sa više-manje ujednačenim (ne)mogućnostima razvitka, čini se da su proizvodne djelatnosti bile više pogođene jednim osebnim zahtjevom, koji je postao (?) nepisanim zakonom, da se pod svaku cijenu sačuva tradicija. Iz toga se izrodio *sveopći strah od promjena*, koji je trajno nagrizao državni ekonomski ustroj, pa su te djelatnosti bile onemogućene slijediti duh vremena.

Poljoprivreda, pa i ovdje u Hercegovini, razvijala se pod jednakim općim uvjetima, ali i ona uz jedan originalni domet tada vladajuće ekonomske misli na ovim prostorima: uza zabranu prenamjene iskorištavanog zemljišta! A o *poticajnom potencijalu* aktualne gospodarske politike u hercegovačkom agraru najbolje govori podatak da se u strukturi njegovih izvoznih viškova ništa nije bilo promijenilo još od srednjeg vijeka!

Pa, kao da se u ovom dijelu svijeta vrijeme bilo zaustavilo!

U ovim okvirima i u ovom ozračju, slijedeći sve odrednice tadanjeg privrjeđivanja, među kojima je, kako smo uporno isticali, strah od novog i drugačijeg bila jedna od dominantnih, životarila je hercegovačka poljoprivreda sa svojim neposrednim akterima. A sve češće nemiri i bune, iako poticani i drugim motivima, bili su jedan od putova izlaska iz tog mučnog stanja.

Tome nasuprot, a uprkos neumoljive nužnosti korijenitih zaokreta, niti sultan, niti njegovi savjetnici nisu shvatili sve do prvih godina 19. st. da taj zaokret mora biti rezultat i društvenih, i političkih i privrednih transformacija. Pa je jedan arhaični koncept državnog i društvenog uređenja, opravdavan pravnim normama, a prihvaćan strahom, učinio da je stvaralački potencijal čovjeka, tog *jedinog misaonog faktora proizvodnje*, ostajao umrtvljeni kapital.

Kao što je to bio slučaj i sa onim dijelom proizvodnih mogućnosti ovog tla i njegovih datosti, ovog geografskog položaja i njegovih vrijednosti, koje je upravo taj potencijal trebao otkriti i aktivirati svojim nadahnućem i svojim radom.

2. Posljedice gospodarske nemoći

2.1. Utjecaj zemljopisnog položaja i okruženja na razvitak hercegovačke poljoprivrede

O zemljopisnom položaju Hercegovine u prvom dijelu ovog rada dovoljno je podatke za ocjenu da je taj faktor privrednog razvitka njezinog

teritorija bio, kroz njezinu povijest, nesumnjivo neiskorištavan, pa i neiskorišten. Iz te je ocjene i neizbježan zaključak kako je propuštanje prilika za snažniji ekonomski polet ovih krajeva, koje im je upravo njihov položaj nudio, bio povijesni propust. I, bez sumnje, jedna od posljedica gospodarske nemoći Osmanskog Carstva. Kao i gospodarskog egoizma njegovog nasljednika dvojne Monarhije.

Taj će se zaključak na ovom mjestu nastojati potvrditi na pomalo neuobičajene način: jednom usporedbom.

Prirodni izvori Švicarske vrlo su slični hercegovačkim. Mineralnih sirovina kao da i nemaju, hidroenergetskim potencijalima obiluju. Osnovna razlika: ona prva je brdovita, kontinentalna zemlja, a druga je na dohvatu mora.

Švicarska se razvijala kvalitetom i ritmom svog širokog okruženja; bila je dio ekonomski naprednog dijela Europe u spomenutom vremenskom razdoblju. Hercegovina je kroz to vrijeme sama fizički pripadala istom kontinentu, jedan sasvim drugi svijet odvojio ju je od Europe.

Zahvaljujući svojoj teškoj pristupačnosti i vjerojatno još više mudrosti, Švicarska je u velikom dijelu svoje prošlosti mirom mirovala, dok je ova druga (čemu zahvaljujući?) rat ratovala. I, kao da nije imala dovoljno neprijatelja oko sebe, bune i ustanici su je iznutra razdirali.

Zatim je ona zemlja, što je daleko od mora, naučila praviti brodske motore, pa ih je pravila i još ih pravi bolje od ikoga na svijetu. Kao što od plodova osunčanih polja iz dalekih krajeva pravi čokoladu najbolje na svijetu. I najbolje satove, i najbolje instrumente...⁸⁷

I sve to dok je ova osunčana zemlja, onkraj mora i prekomorja, a kako reče Jure Kaštelan, svoj "jad jadovala".

Ova paralela, međutim, nije nimalo ishitrena. U spomenutom prvom poglavlju ovog teksta ocrtni su kratkim potezima primjeri i nekih drugih zemalja, kojima nije nimalo pogodovao njihov geografski smještaj. Sličnih, ali i mnogo ekstremnijih dokaza ljudske moći da, prirodom dodijeljenu nevolju preobrate u svoju korist, moglo bi se također navesti. I dakako, onih sasvim suprotnih.

A ovu usporedbu, paralelu, treba razumjeti samo kao pokušaj slikovite dopune već spomenutih zaključaka.

***

Kako je "prirodni uvjet jedne regije, i to u najširem smislu, njezin geografski položaj u odnosu na *okruženje*, kao i mogućnosti veće povezanosti

---

⁸⁷ Na osnovu podataka iz *Enciklopedije leksikografskog zavoda*, 6, Zagreb 1964., str. 335.

s njim (na primjer morska luka, veza na međunarodnu transverzalu) značajan faktor razvitka”,⁸⁸ u posebnom se poglavlju ovdje nešto šire osvrnulo na razvitak dalmatinske poljoprivrede, a uz to, implicate, na mogućnosti ekonomskih veza u prošlosti ovih susjednih regija. Na osnovu toga, te uz još neke podatke u ovom radu, moglo bi se ocijeniti da je, odmakom povijesnog hoda, korištenje istaknutih vrijednosti zemljopisnog položaja Hercegovine u odnosu na okruženje postojalo s vremenom sve slabije!

Naime, još u pretpovijesno doba staza dolinom Neretve, *Via Narentae*, povezivala je tada poznati svijet. O tome je dosta pisano. Zatim, svijetla točka zemljopisnog položaja Hercegovine u odnosu na okruženja, nepostojanje granice prema susjednom priobalju i funkcionalna luka na Neretvi (Narona), znatno su pridonosile ekonomici ovih krajeva. I o tome je pisano.

Dubrovnik, čudesna državica tadanjeg svijeta, čije je značenje u njemu znatno nadilazilo njegove realne kapacitete (u prvom redu zahvaljujući vještoj diplomaciji), imao je određeno značenje i za privredu svog zaleđa, u kojemu se sasvim neposredno nalazio i dio Hercegovine, u prvom redu radi razmjerno aktivnih trgovačkih veza. Time je uticao i na ovdašnju poljoprivrednu proizvodnju, kao i na zapošljavanje, iako nevelikog, dijela stanovništva iz ovih krajeva. Međutim, to značenje nije moglo biti veliko. Jer, uz više ili manje prohodnu granicu, postojala su u “turska vremena” dva sasvim različita svijeta, u kojima su, na primjer, razvijala i dva sasvim različita obrta za sasvim različitu tržišnu potražnju! Dva su tijela tako postojala jedno uz drugo, ali se nisu prožimala. A o tome je još više pisano.

Srednjovjekovna bosanska država, a za njom i Osmansko Carstvo, pokušavali su podržavanjem luke Drijeva u donjem toku Neretve kreirati supstitut Naroni. Ali, “sa starom Naronom Drijeva nisu imali ništa zajedničko osim geografske uslovljenosti za postojanje”.⁸⁹ Pa će i vrijednost zemljopisnog položaja Hercegovine radi nemoći Drijeva da izraste u aktivno razvojno žarište ostati dalje latentnom.

Politika Porte i nije mogla u ovim krajevima izgraditi značajniju luku kako to pokazuje jedna naredba iz 1767. god. bosanskog namjesnika, koja je bila upućena brojnim činovnicima; u njoj se podvlači da su “od davnina postojale za bosanski ajalet samo skele u Dubrovniku, Splitu i

---

⁸⁸ Prema Radmila Stojanović, *Optimalna strategija privrednog razvoja*, Beograd 1978., str. 33.

⁸⁹ M. Dinić, “Trg Drijeva i okolina u srednjem vijeku”, *Godišnjak Nikole Čupića*, Beograd 1938., str. 141.

solani Stonu”.⁹⁰ A time je ekonomsko-geografsko značenje i Hercegovine bilo trajno umanjeno.

Duga granica između Dalmacije i Hercegovine bila je granica trajnih sukoba. S obje su strane vršeni upadi u tuđi teritorij najviše zbog pljačke.⁹¹ A “od početka XVIII. stoljeća gotovo neprekidno su trajali nemiri na granici prema Crnoj Gori, koja je, u borbi za samostalnost i uz pomoć europskih zemalja, koristila i vjersku propagandu u tim aktivnostima”.⁹² Tako su ekonomski tokovi između Hercegovine i velikog dijela njezinog najbližeg okruženja bili u dugom vremenskom razdoblju gotovo onemogućeni. Niti sa sjevera, iz dijela iste države, ograđenog planinskim bedemom, a životareći u jalovoj statičnosti preživjelog, ali još uvijek postojećeg, feudalnog društva, nisu mogli ovamo stizati ekonomski impulsi.

Sljedeći navod o zatvorenosti Dalmacije, dok je tamo gospodarila Austro-Ugarska Monarhija, vrijedi potpuno i za ove krajeve: “S obzirom na političke prilike u doba dualizma, Dalmacija je bila izolirana od svog prirodnog zaleđa, Bosne i Hercegovine, s kojom je održavala intenzivne trgovačke veze. Okupacija BiH nije ništa pridonijela ekonomskom napretku Dalmacije.”⁹³

Prema izloženom, ni okruženje kao (mogući) faktor razvitka hercegovačkog gospodarstva, nije imalo snage u naznačenom vremenskom razdoblju pomoći mu svladati mnogostoljetno mrtvilo.

2.2. Položaj seljaka i njegov odnos prema korištenju prirodnih izvora

Vladajući prirodni uslovi sredine jednog mjesta predstavljaju njegov prirodni proizvodni potencijal; oni omogućuju *samo* ostvarenje odgovarajućeg proizvodnog efekta skupine kulturnog bilja i domaćih životinja. Do koje će mjere ova mogućnost biti iskorištena *ovisi o čovjeku*. U kompleksu osnovnih faktora on ispoljava svoj dominantni utjecaj. (*Poljoprivredna enciklopedija*, I.).

U Osmanskom Carstvu zemlja je smatrana carevom (emirovom, pa otud i “mirijska zemlja”). Obradivao ju je rajetin, pripadnik klase reje, koji je bio obavezan davati naturalnu i radnu (kuluk) rentu. Upravo iz tog odnosa proizlazila je *zatvorena naturalna poljoprivreda*. Njezino uporno

⁹⁰ Registar mostarskog suda (Sidžil), 1765.-1769., str. 96.

⁹¹ Ahmed S. Aličić: “Razdoblje turske (osmanske) vlasti”, SR Bosna i Hercegovina, Zagreb 1983., str. 90.

⁹² Isto, str. 92.

⁹³ Šidak - Gross - Karaman - Šepić, nav. dj., str. 160.

zadržavanje, kao i imobilnost zemljišnog posjeda, bili su ključni uzroci stagniranju temeljnog gospodarskog sektora na ovim prostorima.⁹⁴ A kada se tome doda da *seljak nije smio mijenjati namjenu zemlje*, bilo da se radilo o oranici, vinogradu, voćnjaku, livadi ili pašnjaku,⁹⁵ može se ocijeniti da je ekonomski koncept Osmanlija u oblasti poljoprivrede bio dominantni egzogeni uzrok, koji je odlučno potisnuo značenje prirodnih uvjeta za poljoprivredni razvitak. I time bio značajan uzrok njezinog zaostajanja. Kao i *nemoći seljaka* da aktivira svoj odnos prema korištenju zemlje i prema vlastitom opstanku.

Taj je sustav, isto tako, morao rezultirati ravnodušnošću obrađivača zemlje prema rezultatima vlastitog rada, jer su bili sve više opterećivani davanjima, zakonitim ili nezakonitim, državi i pojedincima. Stoga je stvaranje novog tipa feudalizma, čija je jezgra bila mirijska zemlja neprekidno reproduciralo postojeće stanje, odnosno stagnaciju.⁹⁶

Kako je među neekonomskim faktorima, koji utiču na privredni razvitak, i “položaj čovjeka u društvu kao aktivne i kreativne ličnosti”,⁹⁷ onda je i kvaliteta odnosa seljaka prema zemlji (u kojemu je pitanje vlasništva od primarnog značenja!) također od primarnog značenja. A ovdašnji je seljak davanjem rente samo stjecao pravo obrađivanja *tude zemlje*. Imao je status nasljednog zakupca; to se pravo prenosilo s oca na sina, ali se nije moglo prenijeti na treću osobu. Pa, dok su u vrijeme dolaska Turaka u ove krajeve engleski kmetovi već bili oslobođeni, hercegovačkim je izgledalo njihovo kmetsko stanje nerješivim. Otuda i njihov odnos prema radu, iz kakvog je moralo proizići i jedno stajalište Adama Smitha, što ga je iznio u svom klasičnom djelu: “Čovjek koji ne može steći imovinu ne može imati drugog interesa nego da jede što je moguće više i radi što je moguće manje.”⁹⁸

Iz do sada napisanog čini se očitim da poljoprivreda u ovim krajevima nije mogla napredovati dok je trajao ocrtani položaj seljaka. Zapravo, “u tursko doba ekonomskog je napretka bilo i u obrađivanju zemlje, ali samo u kvantitativnom pogledu”, jer su se “tu i tamo zaorale nove površine”.⁹⁹ Kao što je očito i to da je ta privreda, kao i cjelokupno bosansko-hercegovačko gospodarstvo, morala sačekati slom Carstva “gotovo hermetički zatvorena od utjecaja Europe, s okamenjenim feudalnim odnosima

---

⁹⁴ Nedim Filipović, “Pogled na osmanski feudalizam”, GID BiH, Sarajevo 1952., str. 39.

⁹⁵ Mustafa Imamović: *Historija bošnjaka*, Sarajevo 1998., str. 116.

⁹⁶ Nedim Filipović, nav. dj., str. 87-88.

⁹⁷ Radmila Stojanović, nav. dj., str. 114.

⁹⁸ Adam Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb 1952., str. 850.

⁹⁹ Mijo Mirković, nav. dj., str. 138.

i teškim bremenom srednjevjekovlja”.¹⁰⁰ I da jedna rečenica objektivno naglašava temeljnu karakteristiku takve poljoprivrede: “Jedini je cilj preživjeti, dakle *preduzeti sve da bude što manje promjena*.”¹⁰¹ A to je filozofija opstanka, a ne napretka; u njoj su prirodni uvjeti i izvori od sporednog značenja.

***

U ovom su tekstu već spomenuti pokušaji reorganizacije osmanske države, koji su se zbivali u 19. st. Od njih je i hercegovački seljak čekao, ali ne i dočekao, bitno poboljšanje svog položaja. Stoga ćemo se osvrnuti i na taj povijesni odlomak, koji zaokružava sliku položaja poljoprivrednika u ovom cijelom razdoblju: Prvi značajni dokument o nastojanjima da se reformama zaustavi neumoljiva propast i da se cijelo osmansko društvo modernizira donesen je 1839. god. pod nazivom Hatišerif od Gülhane. Feudalni sustav formalno je ukinut, ali se reforma morala zasnivati i na kompromisima sa feudalnom klasom. Priznavanjem velikih zemljišnih posjeda u vlasništvu feudalaca, država je prihvatila i završne rezultate procesa čitlučenja, pa su krupne begovske i aginske obitelji i dalje ostali moćna konzervativna snaga zemlje. Reforme tako nisu zadirale u bit problema sela,¹⁰² a kompromisom se nastojalo zadovoljiti i spahije: njima je ostavljeno pravo na desetinu do 1840. god., ali je tolerirano do 1851. god.¹⁰³

Istim dokumentom iz 1839. god. svim su stanovnicima, bez razlike, zajamčene moderne građanske slobode. Posredstvom novih institucija, koje su se odnosile na garancije podanicima sigurnosti života, utvrđeni sistem razrezivanja i skupljanja poreza i na utvrđeni sistem regrutacije i trajanje vojne obaveze, država je trebala dobiti učinkovitu administraciju, a građani steći ravnopravnost i pravnu sigurnost.¹⁰⁴

Niz zakona, objavljenih na osnovu ovog hatišerifa, nazvan je Tanzimat hairrije, tj. “spasonosne naredbe”. Sâm naslov pokazuje kako su autori reforme bili svjesni realne situacije u zemlji.

Ni Hatihumajun (18. 2. 1856.), koji je nosio nova obećanja jednakosti, nije rezultirao značajnijim promjenama, jer je reakcija bosansko-hercegovačkih feudalaca bila oštra, što je opet izazvalo nemire na selu. Konačno,

¹⁰⁰ Kemal Hrelja, “Privredni razvoj do 1945.”, SR Bosna i Hercegovina, Zagreb 1983., str. 148.

¹⁰¹ Alain Peyrefitte, nav. dj., str. 153.

¹⁰² Nedim Filipović, “Osvrt na neke probleme istorije Bosne i Hercegovine”, *Pregled*, 2, Sarajevo 1953., str. 84.

¹⁰³ Vojislav Bogičević, “Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875.-1878.”, *GID BiH*, II, Sarajevo 1950., str. 144.

¹⁰⁴ Elis Kodourie, “Islam do sredine 20. vijeka”, zbornik *Svijet Islama*, Beograd 1979., str. 351.

Saferskom naredbom od 13. 11. 1859. ozakonjeni su vlasnički i kmetski odnosi na selu, precizirana obavezna davanja kmetova, a zabranjen je kuluk.¹⁰⁵

Ali, sve je već bilo prekasno.

Tada se dogodila smjena gospodara: 1878. god. Bosnu i Hercegovinu su okupirale austro-ugarske vojne snage... Činilo se, da Europa postaje nešto bližom.

***

Politika novih vlasti na razvitku agrarnog gospodarstva u Bosni i Hercegovini mogla bi se opisati kao balansiranje njegovog razvoja ne dirajući u temeljni društveno-ekonomski odnos na selu. Očekivani zakon o oslobađanju kmetova nije donesen; umjesto toga, razrađene su (nestimulativne mjere) njihovog otkupa.

U poglavlju o poljoprivredi u Hercegovini u prošlosti opisane su brojne mjere, koje su tada poduzimane na osuvremenjivanju cjelokupnog agrarnog kompleksa; na ovom mjestu na njih podsjećamo. Ali, ovdje treba naglasiti jedan nestandardni rezultat novih odnosa prema selu i položaju seljaka: U iskorištavanju prirodnih izvora hercegovačke poljoprivrede, odnosno u volji seljaka da se njegov odnos prema zemlji, vodi itd. racionalizira, dogodio se zaokret. Zaokret, koji se ne može ocrtati statističkim veličinama, jer se događao u sferi psihologije: *dotadašnje ravnodušje rajetina preobražavalo se u aktivitet proizvođača!*¹⁰⁶

I više nego u fizičkom, vidljivom aspektu ovdašnje, a tadašnje, poljoprivrede, čini se da je upravo u odnosu neposrednog korisnika prema ovoj komponenti prirodnog bogatstva, siromašni hercegovački privredni pejisaž najviše počeo sličiti europskom.

***

Ponavljajući da je jedna od trajnih karakteristika (ne)korištenja prirodnih izvora za razvitak hercegovačke poljoprivrede u postojanju znatnih površina zemljišta, koje su radi naplavlivanja i suše ostajale neobrađene ili bez

---

¹⁰⁵ Vojislav Korać, *Trebinje, II*, I. dio, str. 547-548.

¹⁰⁶ Talijanski privrednik Cesare Durando obišao je Hercegovinu u 1868. god. i utvrdio kako se ovdje može uzgajati pamuk, ali da taj posao nije za ovdašnje seljake, jer zahtijeva rad i umor. I još, "kako zidari pola dana puše, pola sporo rade". Međutim, kada je odmah nakon 1880. god. u Hercegovini nova vlast organizirala sadnju i otkup duhana, čitave obitelji, uključivši i starce i djecu, zdušno su se prihvatile tog teškog posla. Koji "zahtjeva i napor i umor", kako bi kazao dobronamjerni gost iz Italije, ali koji nije razumijevao razloge nezainteresiranosti za sadnju pamuka. (Spomenuti izvještaj objavio je u originalu Rade Petrović pod naslovom: "Pogled na Bosnu (1864.) i Hercegovinu (1868.) sedamdesetih godina XIX. stoljeća" u: *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, XVIII, Sarajevo 1978.).

prinosu, treba se upitati zašto nije bilo čovjekovih napora da ova dva prirodna izvora, zemlju i *raspoloživu vodu*, udruži. Sve do jednog uspjelog pokušaja polovinom 19. st., gotovo pri kraju osmanske vlasti.¹⁰⁷

Odgovor na ovo sasvim razumljivo pitanje vrlo je slojevit. Sigurno je, da je u zaostalosti domaćeg zemljoradnika bio dio uzroka tome, sli ni narodi “hidrauličke poljoprivrede” nisu bili na višoj razini znanjâ od ovdašnjih ljudi, pa su, ipak bili pokrenuti i, vrlo često, izvodili radove visokog tehničkog dometa!

Možda je dio odgovora u trajno nestabilnim političkim prilikama, koje su, s vremena na vrijeme, izazivale masovna iseljavanja stanovništva? Ili je glavni uzrok bio u sindromu straha vladajućih od promjena, pa je trebalo sačekati do polovine 19. st. očevide znakove propasti Carstva, da bi se, zakašnjelim reformama, među njima i obećanjima melioracije, nastojalo odgoditi neodgodivo?

Ali, vjerojatno nas više približava odgovoru primjer Ali-pašinih melioracija Trebižatskog polja. Agrotehnički zahvati, naime, zahtijevaju skupni rad budućih korisnika, a za organizaciju takvih poduhvata (bilo je) potrebno nasilje.¹⁰⁸ I, ako je nedostajala energična poduzetnost države, onda i snažna, pokretačka ličnost. A u Hercegovini sve do austro-ugarske okupacije, osim sasvim osamljene i iznimne pojave Ali-paše, svega toga nije bilo!

U poglavlju o razvitku hercegovačke poljoprivrede opisane su (sasvim sažeto!) mjere na oživljavanju agrarne proizvodnje što su ih ovdje bile poduzele okupacione vlasti. U tome i “dugoročno zasnovani radovi” u oblasti agromelioracije.

U ovom se zaokretu bio razbudio i aktivitet, do tada pasivnog, hercegovačkog poljoprivrednika. Posvuda su osnivane lokalne vodne zadruge, a u gradovima je država ustanovila kulturno-tehničke odsjeke, kojima “upravljaju samo akademski obrazovani inženjeri, koji su u zemlji već praktično radili”.¹⁰⁹

Ova sretna podudarnost političkih odluka sa interesima privrednog razvitka imala je za posljedicu da su lokaliteti melioracijskih zahvata bili, u pravilu, točno usmjereni na najosjetljivija mjesta hercegovačkog potencijala, kao što su i točno predodređivali glavne pravce djelovanja u budućnosti.

---

¹⁰⁷ U 1846. god. po nalogu Ali-paše Rizvanbegovića isušeno je do tada močvarno i potpuno nenastanjeno Trebižatsko polje, da bi se na njemu uzgajala riža. (Oton Knezović: “Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir 1832-1851”, GZM u BiH, Sarajevo 1928., str. 38).

¹⁰⁸ Nasilje je bilo nužan pratilac razvitka “hidrauličke poljoprivrede”! O tome opširno K. A. Wittfogel u nav. dj., čiji sâm naslov (*Orijentalne despotije*) na njega upućuje.

¹⁰⁹ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909., Sarajevo 1910., str. 92.

Uto je započeo Prvi svjetski rat. Poslije njega opet mrtvilo, u kojemu je voda postala samo potencijalnim faktorom razvitka, odnosno neiskorištenim prirodnim bogatstvom ovih krajeva.

***

“U vrijeme kralja Tvrtka I. privredni uspon u Bosni omogućen je činjenicom da je ta zemlja u to vrijeme bila pošteđena ... ratova.” (Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*).

U ovom sadržaju treba spomenuti i događanja, koja su se, kao po nekom pravilu, ustaljeno ponavljala, a imala negativan utjecaj i na poljoprivredu i na poljoprivrednike. A to su u skupnom izrazu *nemirna vremena*.

Razdoblje osmanske vladavine Hercegovinom bilo je razdoblje čestih, a ponekad i dugotrajnih, ratova, najčešće sa Venecijom i Austrijom, zatim nemira na granicama, te buna i ustanaka u samoj zemlji. Općim nazadovanjem ove složene državne tvorevine, Turskog Carstva, rasla su zlodjela mjesnih moćnika, što je stvaralo podlogu za unutarnju nestabilnost: za nemire na raznim mjestima, a, vremenom, sve većeg intenziteta. S druge strane, sve pokušaje reformiranja pratilo je i sve snažnije opiranje lokalnih feudalaca.

Migracije stanovništva su bile česta posljedica ovakvog stanja. Tako je, na primjer, veliki dio bosanskih katolika napustio svoje domove i oputio se sa vojskom Eugena Savojskog u 1597. god. nakon njegovog upada u Bosnu i spaljivanja Sarajeva. Prema franjevačkim izvorima tada se povuklo, ili s njim u Austriju, ili sa serdarom Jankovićem u Dalmaciju, oko 70.000 katolika, dok ih je u Bosni ostalo svega oko 25.000.¹¹⁰ Ovaj se slučaj navodi samo kao izrazit primjer, jer slične nevolje nisu zaobilazile ni jedan dio Bosne i Hercegovine, ni jedan dio njezinog stanovništva u tom, trajno nemirnom, dijelu njihove povijesti.

Zaključak

Kroz dugi niz godina svog postojanja Hercegovina nije bila radi oskudnosti svojih prirodnih izvora privrednog rasta siromašna. Posebno to nije bila radi svog zemljopisnog položaja i onih resursa, na čijem se iskorištavanju tada zasnivao razvitak osnovne grane gospodarstva poljoprivrede.

---

¹¹⁰ Mustafa Imamović, nav. dj., str. 149.

Jer, povijesni usud, koji nije bio iracionalnog porijekla, a kojega smo nastojali opisati i razložiti na ovim stranicama, upravljao je njezinom sudbinom. Zakonitostima jednog preživjelog svijeta, kojima se čovjek nije smio usprotiviti i silom, kojoj se nije mogao suprotstaviti.

Sažetak

U ovom radu autor nastoji preispitati ustaljeno stanovište, po kojemu je temeljni uzrok siromaštva hercegovačkog stanovništva u znatnom dijelu prošlosti bio u nemogućnosti razvitka glavne gospodarske grane tog doba - poljoprivrede, i to radi oskudnih prirodnih izvora.

Tom stanovištu on suprotstavlja primjere iz povijesti Hercegovine: iz doba Rimskog Carstva, zatim iz kasnih godina srednjeg vijeka, te pokušaj jednog feudalca da u prvoj polovini 19. st. osavremeni ovdašnju poljoprivrednu proizvodnju. Ti primjeri, kao i objektivno stanje u kome se ova djelatnost u dugim vremenskim razdobljima nalazila, pokazali su da je ključ problema u aktivnom, odnosno pasivnom odnosu poljoprivrednika prema iskorištavanju objektivnih mogućnosti proizvodnje. Tim primjerima autor pridružuje i osvrt na iznimne uspjehe nekih europskih zemalja u razvitku svog gospodarstva, iako su im prirodni uvjeti za te domete bili slabiji nego ovdje.

Uz to analizira još dva faktora:

- Geografski položaj Hercegovine, koji je još u doba vladavine Rimljana, te, djelomično u srednjem vijeku, kad ovi krajevi nisu bili odvojeni granicom od mora i ostalog svijeta, omogućavao na ovom prostoru ekonomski razvitak, koji je bio ravnopravan onom u širem okruženju;
- Postojanje značajnih poljoprivrednih površina, na kojima se, uz korištenje raspoložive vode, mogla proizvoditi hrana i u znatno većim količinama od potreba lokalnog stanovništva.

Nakon toga autor se zaustavlja na položaju seljaka u vrijeme Osmanskog Carstva (polovina 15. do polovine 19. st.) i, tada vladajućem, antipoduzetničkom mentalitetu, zasnovanom na dogmama, a koji je blokirao inicijative u znatnom dijelu privrednog korpusa. Pa, na kraju, zaključuje da je pravi uzrok višestoljetnog siromaštva naroda u Hercegovini bio gospodarski sustav, koji se u 4-stoljetnom razdoblju njezine historije, dok je bila u sastavu Osmanskog Carstva, suprotstavljao bilo kakvim promjenama u ekonomici, te nasilje nad seljakom, što je sve zajedno prouzrokovalo njegovu pasivnost kao proizvođača.

ÜBER DAS HISTORISCHE GESCHICK HERZEGOWINISCHER ARMUT (Ein Versuch, Stereotypen zu durchbrechen)

Zusammenfassung

In diesem Beitrag versucht der Verfasser die eingebürgerte Vorstellung, nach der die Grundursache für herzegowinische Armut im wesentlichen Teil der Vergangenheit in der Unmöglichkeit der Entwicklung derzeitiger Hauptwirtschaft - der Landwirtschaft war, und zwar wegen kärglicher natürlicher Ressourcen, zu überprüfen.

Dieser Feststellung setzt er Beispiele aus der Geschichte der Herzegowina entgegen: aus der Zeit des Römischen Reichs, aus dem Spätmittelalter, sowie einen Verusch eines Feudalherrs in der ersten Hälfte des 19. Jh., die hiesige landwirtschaftliche Produktion zu modernisieren. Diese Beispiele sowie die objektive Lage, in der sich diese Tätigkeit lange Zeit befand, zeigten, dass das Problem in aktivem bzw. passivem Verhältnis der Bauern zur Ausnutzung von objektiv vorhandenen Produktionsmöglichkeiten lag. Diesen Beispielen schließt der Verfasser einen Rückblick auf außerordentliche Erfolge mancher europäischer Länder bei der Wirtschaftsentwicklung an, obwohl ihre natürlichen Voraussetzungen dafür noch schwächer waren als hier.

Es werden auch zwei Faktoren analysiert:

- die geographische Lage der Herzegowina, die noch zur Römischen Zeit und teilweise auch im Mittelalter, als diese Gebiete durch eine Grenze vom Meer und der restlichen Welt geteilt wurden, eine wirtschaftliche Entwicklung ähnlich wie in ihrer breiteren Umgebung ermöglichte;

- beträchtliche landwirtschaftliche Nutzflächen, die mit der Nutzung des zur Verfügung stehenden Wassers mehr Nahrung produzieren konnten, als lokal gebraucht wurde.

Anschließend bearbeitet der Verfasser die Lage der Bauern zur Zeit des Osmanischen Reichs (Mitte des 15. bis zur Hälfte des 19. Jh.) und die damals herrschende antiunternehmerische und auf Dogmen beruhende Mentalität, die wirtschaftliche Initiativen in wesentlichen Teilen blockierte.

Zusammenfassend wird gesagt, dass - die richtige Ursache für die mehrere Jahrhunderte währende Armut der Völker in der Herzegowina das wirtschaftliche System war, das sich während jener vier Jahrhunderte ihrer Geschichte, als sie zum Osmanischen Reich gehörte, gegen jede Veränderung in der Wirtschaft sträubte, ebenso die Gewalt den Bauern gegenüber. Diese beiden Faktoren werden als Ursache der Passivität der Bauern bei der Produktion gesehen.